ڪامريڊ غلام محمد لغاري

منهنجي آکاڻي

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

منهنجي آکاڻي

ڪامريڊ غلام محمد لغاري

سنڌي ساهت گهر
حيدرآباد سنڌ

قيمت: ست رپيا

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

[ڪتاب جا سڀئي حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ]

ڇپجڻ جو مهينو: جولاءِ ١٩٨٥ع
ڇپيندڙ: احمد برادرس، ڪراچي.
ڇاپو: پهريون
تعداد: هڪ هزار

ڇپائيندڙ: سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد سنڌ.
ائڊريس: پوسٽ باڪس نمبر ١٩١، جنرل پوسٽ آفيس
حيدرآباد سنڌ.

○

[سنڌي ساهت گهر - ڪتاب نمبر ١١]

○

آيان ڪتاب

١. علامه آءِ - آءِ - قاضي	قاضي فيض محمد	(ختم ٿيل)
٢. ڏکيون ڄاڻ نه مٽرن	ناز سنائي	(ختم ٿيل)
٣. ڪيان تان ڪافر	ناز سنائي	١٥ —..
٤. ماڻڪ ڪاٺوڙي مليا	ناز سنائي	٢٥ —..
٥. ٻٻر جا ٻهنوٽيا	ناز سنائي	٢٥ —..
٦. ڏونگر جي ڏوريا	ناز سنائي	١٥ —..
٧. هاري ڪميٽيءَ الائي تحريڪ	قاضي فيض محمد	١٠ —..
٨. زندگيءَ جي جهروڪي مان	حامد بن غلام محمد لغاري	٧ —..
٩. چانڊوڪي ۽ زهر	مومن حلينا	١٢ —..
١٠. زندگي	مومن حلينا	١٢ —..

○ ○ ○

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ڪامريڊ لغاريءَ جي مظلوم
نياڻي،
مهرالنساءِ لغاري
جي نالي ـ

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ٻه اکر

هيءُ اسان جي اداري سنڌ ۾ ساڃاهه ڪئي جو ٻارهون ۽ ڪامريڊ
غلام محمد لغاري جو ٻيو نمبر ڪتاب آهي، جيڪو اسان جي اداري طرفان
شايع ٿي رهيو آهي ۽ هي ٻيا ڪتاب نه رڳو اسان جي اداري طرفان
شايع ٿي چڪا آهن پر 'پنهنجو ساٿ' ڪري حيدرآباد طرفان پڻ
شايع ٿيا آهن. ظاهر آهي ته اهي سڀ ڪتاب مختلف وقتن ۾ اداري طرفان
شايع ٿين ته ڪا ڪارائتو هوندي. بعد ۾ 'پنهنجو ساٿ' ڪري واري ته
منهنجي 'آڪاس' ڪتاب جي ٽائيٽل ۽ شروعاتي صفحن ۾ گھڻو ڪجهه لکيو آهي
منهنجي خلاف لکڻ ڪانسواءِ اسان جي اداري کي پڻ نامرد اداري
ڪوٺيو آهي. بهرحال تنهن هوندي ته اسان پنهنجي طرفان به وضاحت طور
ڪجهه لکون. جيئن سنڌي ٻولي جا پڙهندڙ پنهنجي اداري جي موقف کان
واقف ٿي وڃن ۽ اصل صورتحال ظاهر ٿي پوي.

ڪامريڊ غلام محمد لغاري سنڌ جو محسن هو. هن سنڌ ڌرتي
۽ عظيم ۽ ڪارنامن قربانيون ڏنيون هيون، جن جا سنڌ جي تاريخ ۾ انمٽ
نشان موجود آهن. منهنجي ان عظيم انسان سان عقيدت ۽ نيازمندي
سالن جي آهي. جنهن جو تفصيلي ذڪر مون پنهنجي ڪتاب 'ماڻڪ ماڻهو'
'سعدا' رسالي (۱۹۸۴ع) ۾ ڪامريڊ تي لکيل خاڪي ۾ پڻ ڪيو آهي.
'پنهنجو ساٿ' ڪري واري منهنجي 'آڪاس' ڪتاب جي ص ۱۳ تي
مظهر لغاري جا بيت نوٽ سنڌ به شايع ڪيا آهن. صحيح معنيٰ
۾ نه ٿو ملي ته: 'اسان ڪي ڪامريڊ جي ڇپيل مواد ڏسڻ جو موقعو
اڃا نه مليو آهي. انهن ڪري ته جو ڪامريڊ جي مواد جو ڪجهه حصو
آڻ ۾ اتي ئي ڇپي ويو آهي. اسان جو ڪم آهي ته انهن کي سنڀالي ڇپرائي
ڪري ڇڏيو. اوهان پنهنجي طرفان ان ڪالم جي ضبط ڇاپ لکڻ
جي ڪوشش ڪندا."

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

اُنهن لفظن کي ڇپائيندي مظهر لغاري لکيو آهي ته تڏهن به ٺيڪ. ڇپائين
اهڙا ابن قاضي قاضن جي ڪرامت آهي تڏهن به ٺيڪ. ڪوڙ ٺوڪي به ڪهڙا
جي بابي جي ميراث ناهي. مارچ ۱۹۸۴ع ۾ ڇپايل انهيءَ ڪتاب جي صفحي
۲۰۱ تي هن لکيو آهي: ”اتي رسول اسپتال ۾ هن کي ڇپائيندي ته ناٿ اهڙا
ڪهڙا نوٽبڪ محمد ابراهيم جويو وٽ ڪيترن سالن کان پيل آهن. هن ويڙهه
ڪري هوءَ ته هو ڇپرائيندو. پر شايد سو ساري زندگي اُهي شعر
ڇپائي نه سگهي. انهيءَ ڪري اهي ڪٿي پيا پاتا وڃي رڪي پئي. خدا توکي ڪڏهن ستارو
ڪندو. مهرباني ڪري ساري اهي ته اُهي شعر توهان ڇپرائي ڇڏيندين“. مان جويي
صاحب وٽ ويس ۽ کيس ٻڌايم جو نياز مرڻ کان اڳ اُهي نوٽبڪ اُتان ڪٿي
انهن تي ڇپجڻ لاءِ ڏيو ته به اجايا اسپتال ۾ ڇپجي پيا.“

موکي اهي نوٽبڪ محترم محمد ابراهيم جويي صاحب وٽان مليا هئا.
جيڪو سائين اڃا ... موجود آهي. ٻي طرف محترم ناظم لغاري به انهن ڳالهين
کان پوءِ واقف آهي ته اهي نوٽبڪ موکي ڪٿان مليا هئا. محترم ڪاڪي
هڪ دفعي انهيءَ سلسلي ۾ هوٽل سينٽرل پلي حيدرآباد ۾ هن اهڙي ملاقات
ڪئي هئي ۽ چيو هو ته ’ارمان لکايو جا ڪتاب ڏيو ته تيئين اسان کي
ڇپرائي ڏينداسين. جيسين ارمان آزاد ٿيو.‘

جڏهن مان آزاد ٿيس ته هن انهن ڪتابن کي ڇپائڻ جون تياريون
ڪيون ۽ پيسا گڏ ڪري تيار ڪيم. حيدرآباد ۾ خالد سنڌي جي ڪتابن
پرسيس تي ڳالهايم. جيل کان آءٌ مان حيدرآباد ۾ پهچندو هوس. انهيءَ
هڪ مثل ڦهلجي هئي. جيل کان اهو نڪري ڪاٺيو ۽ حيدرآباد ۾ رهائش
جو مسئلو ٿيو. هون خالد سنڌي کي چيو ته اسان جي ڪتابن جا پهڻ
ڪتريون ڪڍي ڏسجو. چيو ته هون کي روز ٻيڻ ڪرڻ ڪان اچڻ ۾ تڪليف
ٿيندي. تنهن چيو ته ادا ڇپائيندي حيدرآباد رهو ته هون ڪرڻ ڀلو آهي
۾ ڪجهه آهي ۽ تي رهو ٻيهون به آئي ريٽ قبول ڪيو ۽ اسان جو ڪتاب
ٻيو ته ڪريم الله جيا به لوهه پرنٽس جي ڪتاب ’کڙا ري تري‘ جواڌ

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ڇهو حيدرآباد مان ڇپائڻ آيو ۽ اُنهن ڏينهن ۾ ان پريس وارن خالد
جي وڏي چڙهت ڪئي ۽ جنهن لاءِ هو رسالي جو سلسلو هو. اُن کي هو اها آڇ
ڪيائين ته اسان ڇاپيون ٿا ڇپرائي، ڪول بلڊ تل جي ٢٨ نمبر گهٽيءَ ۾ رهندا هئاسين.
نوان پروگرام ٺاهيا ٿياسين. سنڌي ادب جا ڇاپا ڇاپيا. سنگت پبليڪيشنز (خالد
سنڌي)، منصور پبليڪيشنز (دائود بلوچ)، سنگم پبليڪيشنز (ڪرم الاهي) ۽ سنڌي
ساهت گهر (نارسنا) کي جيءَ ڪري ڪندا. سنڌي ڪتابن تي ڪاپي جي ڪا ايئن
به ڪونهي. ونهي. ڪالهه پنهنجو سو پيسا رکيا هئا. ڪڏهن ڪڏهن گهريا خالد سنڌي
جي پريس مان ڪيترو ڪتاب شايع ٿيو جنهن ۾ اسان جي ادارن جا ڪئي ايڊ
ڪتابن ادارن جا نالا آيا. مون خالد کي چيو ته ڪالهه ته هن پنهنجي ادارن
جو نالو ڏيو. چي: هو اداري جو نالو رکيا ته ناهي. ادب ڪا ڏي ته
ترتيب ڏيڻ. انهن جو ڪارڻ ان مان اداري جي ڪتابن جي ڪهڙو نقصان
حال تي ته پريس لاءِ جو ناليسٽ ونون ٿي ڪيو ۾ پنهنجا ڪاڪوس
۽ منصب جاءِ جو پلو ڪري ٿا. مون پنهنجي ڪنهن محسن کان هو نقار
رسيد ترقيا طور ونئي خالد سنڌي کي ڏنا. ڪرم الاهي مون کي چيو
ادا ناراض خالد سنڌي کي تون هن سياڻين. هو پنهنجي حساب
ڪتاب جا پئسا ڪڍي ڏيندو. لالچي آهي. خدا جي واسطي
تون ماٺ ڪري جو ڪوشش ڪر. پاڻ ٻئي ماڻهو سان ڳالهه نه سمجهندا آهيون.
تون منهنجو ڇوڪرو ته ان ڪان اهي پئسا موٽائي وٺ. ويهي ڪتب پنهنجي
نقد ادب وانگر ڏي جاءِ ونيا رهو. خالد منهنجو هو ته پنهنجي
اداري طرفان هڪ ڪتاب "مردل اڌ رعنائي" شايع ڪري. خرچ
مان ڏنو. نالو پنهنجي اداري جو ڏيندو. تون بر تا ڪتاب جو خرچ
ڪر. هن اها الاهي ڪري آهي ته سنڌي ڪتاب پنهنجي اداري طرفان شايع
ڪرايا. پيسا سنگت جا ڏيندو. هي آهي ڪم ڪيو پا ته سان جيڪا جن
ڪندو، اها ڳالهه ڏسندو. هن هن وقت کي ڪا ته آهي.

۽ خط شاهد آهي ته ڀائو ڪريم الله جنهن جو لفظ لفظ سچو نڪتو.
ڪجهه ڏينهن کانپوءِ منهنجي خالد جو ڪتاب 'سنڌ ۾ ٻيلهڻين' جي نالي تي ڇپجي
ٿي ويو ته اسان سڀ ڏسڻ ڀيري ٿا ڪهڙي ٿي وياسين ته ڪتاب جو نالو
بدليل هو. ڪريم جنهن ڳالهه جو چيو هئائين! ساڳي اصل سنڌ جي شهيدن
تي آهي - حاشي ۾ 'سنڌ جو ويڙهاڪ جوان'.

۽ پوءِ واقعي سڀ سنڌ جي شهيدن تي. هون ان کهڙي ۾ ۵،
۸، پهريان جا ڪتاب، ستر و، جنهن جا استقبال ۾ اڳيان ٽي ساماڻا ۽
جا مسودا رکيا جن ۾ جا ئي جو ٺاهيل هو - پهريون 'زندان جي جهروڪي مان'
منتخب آکاڻيون' رکا هر غلام محمد لغاري 'سنڌ جا شهيد' راشد مورڳي
(ضبط ٿيل زنانه سنامون) - اسان جو کهڙي جو تالونڪو ته ڳالهه ڏنو ته
ڏک ۽ خاطر مان پڻ ٺاهيا ويا هئا. مان ڪيلي اڏ کانپوءِ هن ونڊ ڏسو
ته اڱڻ ڪي بيٺي ڪجهه ڪريو هو اهو اسان ڪيو - ساڳي اسان ڪري هنن کي
پنهنجو سامان، ڪتاب ۽ مسودا ڪٺا ڪري ڏنو - هو آسرا ڏيندا رهيو
۽ ٿيلهن ۾ وجهي جا جڳهه ڪا ڳولي ويو رهيو. سڀ ڏينهن وسيلي ته جو ڳالهه:
'اهو مان جو سڀ ڪتاب 'زندان جي جهروڪي مان' هون ڇپيا تيڏي آهي پر هن
ان ڪري ٻه ٽي سنڌي پڙهيا انهي هن کي ڪتاب ڏيارڻ ۽ بچايا
واپس ڏنا. جنهن ڏينهن هو ڪون ڏٺو ته اهو ڪتاب ته ورتو پر
اشاعت گهر جي نالي تي به ڪا ڇپاڻ هئي. هن کي سنڌي چيساريا تاريا
ته هنن کان ڪتاب ڇپيا هو هن کي ڏوهه ۽ ڏوهي ٿيو - هن اهو ڪتاب
ڇپائي ڏنو - سڀ ته هن ڇپايو پر هو ته اهي اصل مسودا مڱيا هئا.
ڪا هن ساٿين هن کي ڏنا هئا. آخر اسان جي اداري ملهائي اهو ڪتاب
ڇپائي ڏنو ته سڀ ۾ ڇپيل اشاعت گهر' ٻاهران هئا - هون خالد
کي چيو ته هي ڪتاب پاليسي جا جي آهي؟ چيو: 'يارا! اصل ڳالهه

بيا آهي جي بي ڪالر ڪهڙي بعثي. اُها مون کي اڄ تائين نه ٻڌائي سگهيو ته
هو سنڌي ڏتائين پيسا ڪمائي ويو. بنهي ادارن کي پنهنجي سياڻپ ذريعي
ولوڙائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. انهن سڀ ڳالهين ۾ مون کي چيائين: 'ترڪي نقصان
پيو آهي. بعد ۾ ڪامريڊ لغاريءَ جو پنهنجو ڪتاب 'منهنجا آکاڻيا' پيو سڀ
ڪم ڪيو رياست سان ڇپي ته زبان ۾ مان وري سنڌي تاليف ۾ اچي ويو.
ڪراچي مان هن ڪتاب جو ٽائيٽل تبديل ڪيو. ڪتاب جو ڪانفرنس ڪي ان کي
ڏنو. ٨٠ صفحا جا پيروڻ ڏنا. بيهڪ نٿو ٿئي ڪتاب ڇپجي بند ٿي ويو
ته سنڌي ۾ سنڌي اهو ڪتاب 'سنڌي اشاعت گهر' وارن جي نالي تي
ڇپجي بازار ۾ اچي ويو. ان ۾ مون تي ڪيترا الزام لڳايا ويا. مون کي سنڌ ۾
سنڌي شرافت جو پنهنجو باڻ ٻڌي ڏنا ويا. مفتي ٻه ڪو ويو ته مون
ڪامريڊ لغاريءَ جا ڪتاب چوري ڪيا آهن. ان لاءِ ميان محمد ابراهيم
جويو صاحب، محترم فاضل راهو ۽ ڪامريڊ جي نالي سان انساني لغاري
شاهد آهن ته مون ڪتاب مون کي خود ڪامريڊ ڏنا ته يا مون چوري
ڪيا هئا! ته مان سمجهان ٿو ته اهڙيءَ ڳالهه تي پڙدو پئجي ويندو.

'سنڌي اشاعت گهر' جي ته ايڊيٽر ابن قاضي قاضي محمد نور
آهي. هو ساڻس ساڻ اٿڻ ويهڻ ڪيو آهي. پهرين ته ان بابت
ڪجهه لکجي. اسانجي اباڻي فيصلو ڪيو هو ته اسان مولانا آزاد جو ڪتاب
'قول فيصل' ترجمو ڪري ڇپائينداسين. مولوي آرسي [illegible] ڪري ڇپائين ته مان
ته ترجمو ڪري ڇپايان. جهڙي اسان ڪتاب ڪانفرنس جي ان چوڻ ته مون کي وقت ڏنو
ٿو ملي. ابن قاضي کي ترجمو ڪري. ابن قاضي ڪجهه عرصي ڪانفرنس ڪئي
ته مون کي وقت ڪونهي. فارسي جو ڪتاب ترجمو ڪندو ڪجهه عرصي ڪانفرنس
فالقب جو ترجمو به غلط ڪيو هو، جنهن ته مونکي وقت ڪونه ٿو ملي.
ترڪي مان ٽي وڳي سان هوءَ وائرليس ڪائي ڏسي ترجمو ڪيو ويو ترجمو ڪيو

مولانا عزيزالله جوڻيجي کي مهاڳ لکڻ لاءِ چيل هو، جنهن جي منظوري ڏني هئي.
انهيءَ وچ ۾ هو سو ته مولانا جوڻيجي ان تي مهاڳ لکيو. ”سنڌ جي ترقي پسند“
جي مالڪ ميان احمد شيخ کي ڏنو ويو ته اهو ڪتاب ڇپائي، دوستن جي
مشورن تي هو ڇپائي نه سگهيو. ڪجهه وقت کانپوءِ اسان ڏٺو ته اسٽالن تي آزاد
قاضي جي نالي سان اهو ڪتاب ڇپيل ڏٺوسين ۽ مهاڳ ۾ لکيل هو:

”هي ڪتاب ڪنهن ... پهرئين جي حيثيت ۾ ... [illegible]
... ١٩ سال اڳ محترم ... فرمايائين ... [illegible]
... [illegible] ... ڏنو ويو.“

(قول فيصل - ترتيب آزاد قاضي - ص - ١٢، ١١)

۽ ان ڪتاب کانپوءِ اسان کي نقصان پهچائڻ لاءِ سڀ ڪوششون ٿيون.
مون جي ڏسڻ ۾ ... جن ... [illegible]
آهي، ... سمجهيو، پ.پ.پ جو دلال سمجهيو، ... ڏنو ويو
... اسان ... آيا. ... [illegible]
... ٿيا ... اچي ... ويو
آهيان ... ڪتاب تي مهاڳ لکيو ۽ ڪتاب ... ان جي
نالي تي ... ”ڪتاب“
... مولوي ... جي مهاڳ جا صفحا ... ان
... ڪتاب جا ... دوستن ... ڪتاب ... جي
قيمت ... ؟ مون ... بانا ...
... ”... اصل
ڪتاب جي قيمت ... [illegible]“

باقي ... غفاري ... مولوي ... جي
... غلط بياني ... ڪم ... پيران ...

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ڪيا. ڪامريڊ جي زندگيءَ ۾ اهڙيءَ سڄا ڏهن سالن جي روئي بابت سوچيو
ڳوڙها. ڪيترن وفات ڪيل دوستن ۽ انهن جي تمهيد جا ڪلما مانئو ليڊرن
ونديون ان ڏينهن ڪامريڊن ڪيترا وقت آيا ۽ اسٽالن سو ته ڪڏهن ڪامريڊ کي ڏسڻ
آيو! موکي سنڌ جي تاريخ جو هڪ مثال ٿو ياد اچي ته شهيد الله بخش
سومرو قتل ٿيو. ان ڏينهن مشهور ٿيو ته ان کي خانبهادر کهڙي قتل
ڪرايو آهي. جڏهن ڪامريڊ ڪنهن ڪم سان ٿي بنگلي تي حيدرآباد ويا، جنهن
۾ جي. ايم. سيد، شهيد الله بخش سومري جو ياد ڪرڻ جو سومرو
چيو. سيد سيلاب ۾ ساڻس موجود هئا. جن ته سيد کي ڪامريڊ
پڇيو ته پاڻ جو خيال ڪهڙو آهي. خانبهادر کهڙي کي ڪيئن ڏسو ٿا:
ڄڻ ڪير ڇو؟ چيو: "توهان جهڙو دوست جو قاتل آهي. موکي تعجب
پاڻ ۾ اهو آهي ته ڪهڙي ريت ٿو ماڻهو! جيئن انهن جو ٻاهر دوست ٿيا
ڪاٿي پيش آيا. جيئن اهو ئي ڪامريڊ پيش آيا. ماڻهو ته ڪڏهن
سندس جا خون ساڻن غدار ٿيا. ان ڪري ماڻهو سوچيو ته نسبتاً
سو ڪامريڊ ٻا ٿيڻ. ڪامريڊ جي نظرياتي ۽ اصولي دشمن ساڻن ڪلي
مسڪرائي. ته ڪرڻ جو اهو گوارا نه ڪندا هئا. پر ڪڏهن موکي سي
تان آهو ڪاٽو پوندو. موکي تازو ميرپور خاص ۾ يوسف لغاري
چيو ته هو آدرش ڪيو ته تنهن ساڳي ميرپور خاص اچي ٿو رکي
ته آدرش ڪيو ته توکي ملي ته ڪيئن ڪامريڊ ته شاگرد آهي ته
سو هي سمجهي ايران ۾ پنهنجا ساٿي هوائي جهاز. تو ڪيو ڪجهه
جيئن ته توکي پنهنجي سر تان هٿ ڪٽڻ گهرجي.
۽ ساٿي مان شاگرد ڪندو هو. سر ساڻ سوچي ته پيار ڪندا.
سنڌ سوا ڪنهن ساڻ پيار ڪرڻ ته ڪرڻ جا ٿي مرڻ. ڪجهه [illegible]
ته ڪو ر ايسي. جن ۾ پنهنجا دوستن ۽ عوام کي نڪتن ڏي ٿا پڙهو
آهي ته مونجهي سر پر ٿيان، ڪڙها مٿا ڪهڙو ساڻ ڪو ڪيو.

’اي سنڌ! اي سنڌ واسيو! ڏسو ته اسان جي سياست ڪهڙي ڇاپي ٿئي۔؟ اي بدمعاش ٽوليءَ کي ضيا آباد جوڙڻ وارا ملڪ اصول پرست انسان کي ڇا ڇا نه ٿو پيو ڀوڳڻو پوي۔؟

باوجود ان جي ته مون ڪتاب ساهت ’ڀنڀور‘ ڪاتب گهر ملڻ نا آهه اڃا ڏيو آهي۔ ان سمورن ڪتاب تي خرچ اسان ڪيو آهي ان سمورن به مون ڪتاب اسان پنهنجو خرچ ڪري ڇپايو ٿا۔ اسان نقصان به ٿيا صحيح۔ پر به نقصان سٺو اٿئي۔ خالد سنڌي ميزو ٿلهو ڪريو اسان جو معتبر ساروسامان۔ ڪيترا موڊا جي ٿيا آهن ته مون نقصان به ان جو ڪنارو۔ خالد سنڌي ڪڍيا کيل اهڙا حرڪتون ته مونکي ڏک جي صدمو پهتو ته مون ڪنهن دوستن سان اظهار ڪيو ته مونکي جواب ڏنو ته توهان نثار حسيني جي ولي رام ولڀ کان پڇو ته خالد وارا سان ڪيترو نڀايو ڇو آهن۔؟ توهان طارق اشرف کان پڇو ته ان کان خالد ڪتاب وٺي ڪيترا پيسا ڪيئن ڪاٽي ويو؟ توهان پڇو انهن شاگرد ترڪي جي ٻارن شاگردن آڌرشن کان جن ڏينهن ونائي ٿي جي ڏسيو خالد تڪ هر ڪا جي آڏو ڇا ڇا نه ڪيو اهي تڪ نقشان تي ٽيا وسئا ٿي ڪيئن نه ڪيل جي واعدا ت ڪڏهن ادا ڪيو ڪٿا ٿيا هي ان تڪ نقشان ڪا نه ڪيو ڪيئن نه سنڌ جي عوام سان غداري ڪيون هي وقت جي هاڻين جو ڏالا ٿيا ’ڇا ڪرڻ‘ رسالو ڪيو ۽ سنڌ عوام سان ڪيئن نه عشق ڏنو؟ پڇو نوجوان شاعر علي نواز ناز تنيا کان جنهن ڏيا ٻيا پورا ڪتاب ڇپايو ته خالد ان جا ڪيترا پيسا کڻي ڪنڌ ٻاهر ڪيو۔؟

مونکي خالد ٿيا آهي ته ڪا به قوم، ناجو ڪري پنهنجي غدارن کي ٻڌي نه سگهي آهي۔ استاد صحيح ٿي چيو ته:

’ڪڻڪ ڏري ويا ٿو ته دامن سيبائيا جو پالا سونهن‘

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

اي منهنجي قوم جا منهنجا ڏيئا! تون جڏهن پنهنجو ترقي پسند ڪتابن
تي سڀ ڪالهوڙ پاڙ ڪيا ان. منهنجو پنهنجو اتي ٻڌارڻ جو سامان
ڪتاب، سودا تي ٽالهه ناهي. آڙتون اٿئي سڄڻ سامان نهريا تي
پوليس ڇاپو هڻي ڪجهه سامان کڻي وئي. جيئن آئي ليڪو ريو.
وقت رقت ٻي ٽالهه آهي. آئي انسان جو سامان ڦرندڙ ڌاڙيا پوليس
سمجهندي ڪٿي به سماجي نيا ورديءَ دلال ٿا آئين.

مون سڀ ڪجهه ونڊائي ڇڏيو ڪري آيا بهتر هيئڻ ليڪو ته قوم
آڏو اڄ نئين جي سموري ڪارگذاري باٻت ڪجهي. ان لاءِ منهنجو ملڪ
اندر ڪتابچو "خالد ميڪو ٽب مهتمان تي ويڙهو" هر درست ڪي پڙهڻ
لکي. باقي پنهنجو اشاعت ڪري ۽ ان ادارن ڪي ڪيا ان تي علائقي
وارن جا رتيا ته قوم آڏو آڻي ڪارڪن جي پيش ڪيا.

ناز سنائي.

٣٠، جولاءِ، ١٩٨٨ع
حيدرآباد سنڌ.

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

منهنجي آڪاڏي

آئون ١٩١٧ع ڌاري ڳوٺ غلام علي فقير لغاري تعلقہ ڏگهڙيءَ ۾ هڪ غريب هاريءَ محمد خان لغاري جي گهر ۾ ڄائس. منهنجي ڄم جي ڪري منهنجن مائٽن کي بيحد خوشي ٿي. ڇاڪاڻ تہ منهنجو پيو ڪوبہ ياءُ اڳ ڪونہ هو. فقط هڪ ڀيڻ هئي، سا بہ اڳ وفات ڪري ويئي هئي، جنهنجي ڪري منهنجا مائٽ بيحد ماول هئا. (بقول خليفہ نبي بخش لغاري عليہ الرحمتہ).

جهيندي گهرنڪو فرزند ڄاوي، مايا تهيندي
بگانئا لــوڪ ڪـاوي
ڪســن ڪـاون مٺيندا ڄاون ڪـتي شهري
جهونن بر ڊونڊ آون.

بابا صاحب جن چوندا هئا تہ ٻن سالن ڪان پوءِ منهنجو ٻيو ياءُ ڄائو هو، جنهنجو نالو مير محمد خان رکيائون. ليڪن اهو بہ ٻن سالن بعد وفات ڪري ويو. انهيءَ کان پوءِ وري هڪ ڀيڻ بہ ٿي جا ننڍپڻ کان ڪمزور ۽ بدن ۾ تمام ڏبري هئي، ٻارنهن سالن بعد آها

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

وبچاري به گذاري ويئي. ان کان پوء به هڪ ڀيڻ تيم هئا اڃان تائين زنده آهي. هڪ ڏينهن بابا کان پڇيم ته منهنجو نالو غلام محمد ڇو رکيوَ؟ منهنجي پيءُ مونکي ٻڌايو ته پاڻ بلوچن ۾ ڏاڏا جي نالي رکڻ جو گهڻو رواج آهي. ليڪن جڏهن تون ڄائين آن وقت غلام محمد جي نالي سان سنڌ جا به ناميارا ماڻهو هئا. ڀرڳڙي غلام محمد ڀرڳڙي، ٻيو ٽنڊي باگي جو مير غلام محمد خان. جنهن لاڙ جي ايراضيءَ ۾ مدرسو کولي عام ماڻهن کي تعليم ڏياري هئي. تنهنڪري مون به انهن عزت ڀرين ماڻهن، سنڌ جي خيرخواهن ۽ وڏن ماڻهن جي نالي کي ڏسي، تنهنجو نالو غلام محمد رکيو ۽ اها دعا گهرندو هئس ته خدا مون، منهنجي پٽ کي به انهن جهڙو ڪري جيئن هنن جو نالو سنڌ جي ٻچي ٻچي جي ڪن تي آهي، ۽ عزت سان ورتو وڃي ٿو، تيئن مولا پاڪ توکي به ملڪ جو ناميارو، وفادار ۽ ملڪ جو خدمتگار ڪري (آمين) تنهنڪري توتي اهو نالو رکيو ويو.

انهي وقت مرحوم رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي سنڌ جو هڪ ناميارو اڳواڻ هو جنهن نه رڳو سنڌ ۾ مگر هند ۾ به پنهنجو نالو چمڪايو هو. تنهنڪري منهنجي پيءُ ڪي انهيءَ نالي رکڻ جي خواهش ٿي ۽ اهو نالو رکيائين.

منهنجي تعليم لاءِ به بابا سائين حتي المقدور ڪوشش ڪئي، هڪ غريب هاري ماڻهو ٻيو وري هڪ پٽ

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

مائٽن کي تمام پيارو هئس. غريب هوندي به مونکي ڳوٺ جي ملا صاحب وٽ پڙهڻ لاءِ موڪليندو رهيو. منهنجي سدائين اها تمنا ۽ ڪوشش هئي ته آئون چڱي ريت علم حاصل ڪريان.

انهيءَ زماني ۾ انگريزي اسڪول تمام گهٽ هئا. تنهنڪري پهريائين ملا صاحب جن وٽ قرآن شريف پڙهڻ ويٺس. پهريون سيپارو ياد ڪيم جو اڃا تائين مونکي ياد آهي. ان کان پوءِ جيڪي سنڌيءَ جا شروعاتي ڪتاب مڪتب ۾ پاڙهڻ ۾ اچن ٿا سي سڀ پڙهي، وري پارسي پڙهڻ لاءِ جيمس آباد تعلقه جي چونئيري لڳ ڳوٺ حاجي مبين خاصخيلي ۾ حضرت مولانا مولوي نوح صاحب ولد حاجي خميسو خاصخيلي عليه الرحمته جن جي مدرسي ۾ داخل ٿيس. ان وقت اسان جي علائقي ۾ مولوي محمد نوح صاحب جن جي والد ميان حاجي خميسه عليه الرحمته جن جي هستي قابل تعريف هئي. پاڻ اڻ پڙهيل هو ليڪن اديبن، عالمن ۽ سوشل ورڪرن جي صحبت ڪري پاڻ به هڪ وڏو خادم خلق هو.

هاري جماعت جو بنياد به اسان جي پسگردائي ۾ ان شخص وڌو هو. ان جماعت جو وڏو ڪارڪن هو.

حاجي خميسي جي فرزند مولانا محمد نوح عليه الرحمته عربي جي تعليم حضرت مولانا محمد عثمان صاحب (قرآني) عليه الرحمته جن جي مدرسه ڳوٺ بنيره ۾ فارغ

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

تحصيل تائين حاصل ڪئي.

مولانا قرآني - بنهي وارو ان وقت زبردست عالم دين هو. اسان جي ضلع ٿرپارڪر ۾ نه بلڪ هند توڙي سنڌ ۾ به وڏو عالم ليکيو ويندو هو. حاجي خميسي جي شڪل و شباهت عالمن جهڙي هئي. هو بد رسمن، پير پرستي ۽ رشوتخوري جي سخت برخلاف هوندو هو. سچ چوڻ جو ته اهڙو ڪوڏيو هوندو هو جو ڪنهن به وڏي ۾ وڏي امير کان به نه ڊڄندو هو. ان سچائي ڪري وڏا ماڻهو به سندس گهڻي عزت ڪندا هئا ۽ اڄ تائين به سندس نالو دوستن جي دلين تي نقش ٿيل آهي.

هو جيڪا به مذاقيه انداز ۾ نڪته چيني ڪندو هو سا لاجواب هوندي هئي.

ڳالهه ڪندا آهن ته پاڻ هڪ دفعي ڪنهن وڏي جاگيردار مير صاحب جي شادي جي موقعي تي ويل هو. حاجي صاحب کي ماني ته تمام سٺي ڏنائون پر هئي ڪن ميرن جي اوبر. حاجي صاحب کي چرچي جي عادت هوندي هئي. ويتر هو شاديءَ جو موقعو سو جڏهن ماني کائي هٿ ڌوئي فارغ ٿيو. ان بعد اچي منعد کي کنهڻ شروع ڪيائين. ڪچهري ۾ ويٺل ماڻهن صحيح ڪيو، ته هي، ڪو نئون چرچو ضرور ڪندو. سو پڇيائون ته حاجي صاحب چا ٿي ويو؟ چيائين چا ٿي ويو! مير صاحبن جي اوبر کائڻ ڪري

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

مقعد ۾ اچي ڪاچي ٿي آهي. جيڪو به مير صاحبن جو اوپارو ڪائيندو، سو .... ٿي پوندو. انهيءَ مان سندس مطلب هو ته اوبارو نه ڪائڻ - ٻي طرف ميرن جي اڳيان پنيان تيندڙ ٽڪريلن کي ٽوڪي، انهن ڳلهن جي توبچين جي پٽ وانگي ڪرڻ. جيئن هي ميرن، پيرن، ڪان نري وچي پنهنجو پورهيو ڪري پنهنجو پيٽ پاڻ پالين.

حاجي خميسو صاحب سندس پٽ جي مدرسي جي شاگردن کي ڏاڍو پيار ڪندو هو. آڌرن نندو هوس ذڪر وغيره لاءِ سندس گهر به ايندو ويندو هوس. حاجي توڙي سندس گهر واري ٻئي تمام گهڻو پيار ڪندا هئا. اسان شاگردن مان ڪوبه گهر ڏي ڪنهن ڪم ڪار سان ويو، جي پاڻ ماني ڪائيندڙ هوندو هو ته زوريءَ اسان کي به پاڻ سان گڏي ماني ڪارائيندو هو. ڪابه نئين وٽ يا سوڪڙي گهر ۾ ايندي هئي ته پهريائين پهريون حصو اسان پرديسي شاگردن لاءِ جدا ڪيو ويندو هو.

حاجي صاحب هاري جماعت جو ورڪر هو ۽ منهنجو ڏاڍو به اڳ چنڙي طرف ويٺل هو ۽ پاڻ به هڪ غريب هاري هو. هروقت حاجي صاحب کي هارين جون ڳالهيون ۽ زميندارن جا ظلم ٻڌائي، انهن ظالمن خلاف نفرت ڏياريندو هو. ڏاڍا سائين ڏاڍو چرچائي ۽ کل مک هوندو هو. جنهنڪري ظالم زميندارن، رشوتخور ڪامورن، ميرن ۽ پيرن جون آملون ۽ چٽرون نامي حاجي صاحب جن کي ٻڌائيندو هو.

آنهن ڏينهن ۾ ڪن حامدن اها به پروپگنڊا هلائي ته هاري ورڪر روس جا ايجنٽ ۽ ڇڙتا آهن ۽ انهن کي آتان مدد ملندي رهي ٿي. حاجي صاحب تمام مشهور ۽ سچو پچو ڪارڪن هو سو بهادري ۽ بيباڪيءَ سان رشوتخورن، بدرسمن ۽ اجاين پتڙيوتن خلاف جنگ جوٽيندو رهيو. سموري حياتي پيري مريدي ۽ وڏيرپ جي خلاف لڙندو رهيو. ڪيترا دفعا مارون به کاڌائين ريش مبارڪ به پٽارايائين. پر جيئن تئن تيئن وڌ.

اُن وقت ۾ سکر جي طرف ابو شوڪت حمزو هوڪي هڪ شاعر هو. جنهن جون اهڙن شعرن جون چوپڙيون ڇپايل هيون سي پڙهي وڏي واڪي ماڻهن کي پڌائيندو هو.

ان وقت براج تي پهرين سرڪاري زمين هارين کي ملي، اها تحريڪ به زور شور سان هلائي هئي. هڪڙا فارم درخواست جي نموني ۾ ڇپايا هئائين جي انهن آني جي حساب سان وڪڻي هاري جماعت لاءِ چندو گڏ ڪندو هو. مون کي ياد آهي ته منهنجي پيءُ ۽ چاچي به ان وقت ڪٽڪ وڪڻي چندو ڏنو هو ۽ رسيدون ورتيون هيون ۽ بابا کي ائين به چوندو ٻڌو هوم ته بابا پاڻ کي زمين ملندي ۽ پاڻ زمين وارا ٿينداسون. تون همت ڪري پڙهه جڏهن پڙهي وڏو ٿيندين پوءِ پاڻ تمام گهڻو خوش گذارينداسون. اتڪل به سال مولوي محمد نوح صاحب عليه‌الرحمة جن وٽ پارسي پڙهيس پوءِ آتان ڇڏي

ڏگهڙي تعلقي ۾ مراد علي مهر نالي هڪ نيڪ مڙس جي مدرسي ۾ پڙهڻ لاءِ داخل ٿيس. ميان مراد علي مهر صاحب هڪ چڱو زميندار ۽ نهايت ديندار هو. هي به رشوتي ڪامورن، پيري مريدي، بدرسمن، زالن کي پيرن وٽ وڃڻ جي سخت خلاف هو. سنڌس ذات وارن کي سدائين منع ڪندو هو ته پيرن جي پوڄا هرگز هرگز نه ڪريو. هنن جو چيو ڪڏهن به نه مڃو نه وري کين گهرن ۾ اچڻ ڏيو. سنڌس قوم، هن نيڪ مرد جو چوڻ نه مڃيو ۽ ان جي برخلاف به ڪم ڪندا رهيا. نيٺ خطا ڪاڌائون. جو هڪ پير ٿارل شاه نالي هڪڙي مريدياڻي پڄائي ويو. جا شايد اڃا تائين زنده آهي. اهي اڄ وارا پير ڪري ڪوٺيا آهن. ڪاڇيلا اسٽيشن جي اولهه طرف انهن پيرن جو ڳوٺ آهي ۽ ٿارل شاهه جو ميلو به لڳندو آهي. ان خراب واقعي کان پوءِ هو صاحب سدائين هنن سان سخت جنيون ڪندو هو. جنهنڪري ڪيترا سنڌس عزيز به سنڌس دشمن ٿي پيا. ان وقت ملڪ ۾ سنڌ تي پنجابين جي ڪاهه ڪاهان زور شور سان هئي. هي صاحب ان جي به سخت مخالف هو. جنهنڪري ڪيترا دفعا هنکي سنڌس عزيزن ۽ پنجابين پاڻ ۾ ملي ڪوڙيون سازشون سٽي جيل جا دروازا به ڏيکاريا. مگر آڻ نه مڃيائين. مرد مجاهد ٿي نهايت ديندار ۽ سان ظالمن ۽ رشوتخورن جي خلاف وڙهندو رهيو. پرهيزگار ته ايتري قدر هوندو

هو جو پنهنجي پٽ جي ڳالهه خلاف اصول ڏنائين ته هڪدم ڪيس پنهنجي ڳوٺ مان لوڏي ڪڍي ڇڏيائين ۽ جيستائين هو توبهه تائب نه ٿيو تيستائين پنهنجي گهر ۾ به اچڻ ڪونه ڏيندو هوس.

ميان مراد علي پنهنجي ڳوٺ ۾ هڪ مدرسو به قائم ڪيو جنهن ۾ اٽڪل ڏيڍ سئو شاگرد تعليم وٺندا هئا. مدرسي جو وڏو مدرس مولانا محمد اسحاق صاحب پرڳڙي هو. مدرسي کي ملا اسڪولس جي آفيسرن ڪان ڪجهه گرانٽ به ملندي هئي. ليڪن ڪمي پيشي لاءِ ميان مراد علي پاڻ جوابدار هو. هو صاحب ماني ڪانسواءِ شاگردن کي ڪتاب، ڪپڙا وغيره به ڏيندو هو. سندس ڪل پيدائش جو ٽيون حصو مدرسي ۾ لڳي هوندو هئو. باقي چوٿين حصي تي پنهنجي سادي سودي زندگي بسر ڪندو هو. مون سان خاص پيار هوندو هوس. پاڻ چڱو چاڙهو هو. مون کي راهداري ۽ درخواستون وغيره لکڻ ۽ جملا ڪتب آڻڻ سيکاريندو هو. دعا ڪري سدائين هيئن چوندو هوم ته ”چورا! تون منهنجي اسڪول مان سٺي تعليم حاصل ڪري هڪ لائق ۽ فائق انسان ٿيندين.

ڳيدي نه ٿجان مرد مجاهد ٿجان. رشوت خورن، پيرن، سيدن جي بدرسمن جي خلاف جهاد ڪندو رهجان. هي منهنجي وصيت ڪڏهن به نه وسارجان.“

آئون سندس پيار ۽ محبت، استاد صاحبن جي سٺي پڙهائي ۽ شفقت جي ڪري ٣ سال مدرسي ۾ رهيس.

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

جت ڇڙي ڇوڪري پارسي جي تعليم حاصل ڪيم-
-ڪندر تائين سڀ پارسي ڪتاب آتي پڙهيس - سنڌيءَ
جا ٻه شروعاتي درجا مون اتي پاس ڪيا. اهو عجب
زمانو هو. اڇوڪن شاگردن کي ڏسي عجب وٺيو وڃيم
جي ٽيبلن تي ڇهچن سان ٻوڙ پلاءِ کائيندي ٻه ماني
مان ڪثين ويڪون پيا ڪيندا ۽ بورڊنگ جون گلاڙون
ڪري پچن جون پيا سٽون سٽيندا . اسين ان وقت ٻري
پري پن ٽن ميان تي فقر وٺڻ ويندا هئاسين. اسان سان
ڪيترا مون جهڙا غريب شاگرد هئا جن کي جتي ٻه
ڪانه هئي. پير اگهاڙا هوندا هئا. گرميءَ ۾ فقر يا
خميس جو وارو ايندو هو ته ويندا هئاسين. گرميءَ جي
ڪري پير جلندا هئا. پري کان ماڻهو ڇيٽو ڏسي وٺي
ڊوڙندا هئاسون ۽ ان تي پير رکي پنهنجا پير ٿڌا ڪري
وري پنڌ پوندا هئاسون. اهڙي طرح اهو ٻه ٽي ميل
مفاصلو پورو ٿيندو هو. رات جو ڪٽي لسي ۽ ٻاجهر
اسان شاگردن جو خاص طرح طعام هوندو هو. پر ان
ڪٽي لسي ۾ رب ۾ جا لذت ۽ ميٺاج هو جو اڄ ست
رڃيء ٻوڙ پلاءِ ۾ ٻه ڪا لذت ڪانه تي اچيم. شاگردن
جي پاڻ ۾ اهڙي محبت هوندي هئي جو موڪل وارو
عرصو هڪ ٻئي کان روئي موڪلائيندا هئاسين .

منهنجو پيءُ ۽ چاچو انهي وقت مراد علي مهر جي
گهر کي مزدوريءَ تي لوڙهو ڏيندا هئا. پڻ جڏهن
اچي وهندا هئا ته آئون ٻه وٽن اچي وهندو هوس ته

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

وڏيرو مراد علي بابا سائين کي چوندو هو ته "محمد خان! ڪن ڏينهن کان پوءِ هي تنهنجو پٽ، پنهنجي همت ۽ بيباڪانه هلت چلت جي ڪري ملڪ ۾ نالو ڪڍندو" بابا صاحب فرمائيندو هو ته وڏيرا صاحب الله سائين شال هي تنهنجا اکر اگهائي -

بابا سائين هڪ هاري آهي. مگر سندس محبت علم وارن سان تمام گهڻي هوندي هئي. بابا سائين ڪي ڏينهن ميرپور خاص تعلقي جي مبارڪ لغاري جي ڳوٺ ۾ به اچي رهيو هو جت ڪوئلن جي مزدوري ڪري ١٢ آني حساب سان ڪوئلن جي ڳوڻ مٿي تي کڻي ميرپور خاص ۾ وڪڻي پنهنجو گذران ڪندو هو. ان بعد وري ميرپورخاص ۾ ڪوڏي مل جـي مشين تي ڪٽر جو ڪم ڪندو هو جتان ١٥ ربيه مهينو ملندو هوس. جن مان گهر جو خرچ ۽ منهنجا ڪپڙا ۽ ڪتاب به وٺندو هو. اُن وقتِ جا ١٥ ربيه هن وقت جي سؤ کان وڌيڪ ۽ برڪت وارا هوندا هئا.

پارسي پوري ڪرڻ کان پوءِ ساڳي مدرسي ۾ عربي شروع ڪيم. مدرسي جي مخالفت ته سڀ وڏيرا ڪندا هئا. پر خاص ڪري ان وقت جي وڏيرن مان خاڪو مهر پنهنجو مٿ پاڻ هو. ڪوڙن ڪيسن ڪندي به ڪين گسندو هو. هڪ دفعي جي ڳالهه آهي تـه مدرسي جي پير ۾ وڏيري جي ڦتين جو ڪرو رکيل هو. ڪنهن حاسد اچي ڪري کي باهه ڏني. ٿن چئن سوَن

مٿن جو ڪرو تہ سڙي ويو پر مدرسي جي جاءِ جو بہ
ڪجهہ حصو سڙي پسم ٿي ويو. وڏيري جي مخالفن اهو
اهو هل هلايو تہ پيرن جي پٽ ڪري وڏيري جو
ڪرو سڙيو آهي- ڪن حاسدن وري شاگردن تي هنيو
تہ اها باهہ ڪري ڪي خطابين ڏني آهي- مگر هن صاحب
نہ ڪنهن شاگرد يا ٻئي ڪنهن کي ڏوراپو ڏنو نہ
ڪجهہ چيو. رضا تي راضي رهي ڪٿي مانڊ ڪيائين.
ان بعد وري اسان جي ڳوٺ غلام علي فقير لغاريءَ
۽ مولوي حاجي محمد لغاري عرف مولوي عبدالڪريم
صاحب مدرسو کوليو. ڳوٺ جي سولائي تي ٿهڪري
اتي اچي پڙهڻ لڳس ۽ ڪجهہ عربي جا ڪتاب پڙهيم
انهيءَ زماني ۾ رفيق ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ڏگنڙيءَ
جو مختيارڪار هو ۽ مولوي صاحب سان سندس دوستي
هئي ۽ هميشہ مدرسہ ۾ ايندو هو. رفيق جتوئي انهيءَ
مختيارڪاريءَ جي دور ۾ تمام سادو، هردلعزيز، ملنسار
۽ غريبن جو همدرد هوندو هو. مونکي ياد آهي تہ رفيق
جتوئي هڪ دفعي اسان جي ڳوٺ آيو. ڳوٺ جي زميندارن
ڏن چڱن ڏينهن کان تياري ڪئي هئي تمام گهڻو فروٽ
ڪاڏا، مٺايون، شربت گهرايا ويا هئا. حلوا، پلاءِ، شيرنيون ۽
ٻيون شيون ڏاهي رکيون ويون مگر جتوئي صاحب اهي سڀ
شيون غريبن ۽ شاگردن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيون- ۽
پاڻ ٻاجهريءَ جي ماني کير سان کاڌائين- انهيءَ سادگيءَ
مانهن تي ڏاڍو اثر ڪيو انهن ڏينهن جي مختيارڪاري

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

اڇوڪي زماني جي ڪليڪٽري ڪان گھڻو وڏيڪ هئي.

رفيق جتوئيءَ جي انهيءَ حاڪماڻي وقت واري همدرديءَ اڄا تائين گهوڙاڻن کي ياد آهي. اٺون ڪجھه وقت اتي پڙهيس انهيءَ کان پوءِ ترت منهنجي شادي ٿي. شادي ٿيڻ سان چڻ مونتي وڏو بوجهه پئجي ويو. لاچاري پڙهڻ کي ڇڏي. پيٽ قوت لاءِ ٻنيءَ جو ڪم ڪرڻ لڳس. سال کن ٻنيءَ جو ڪم ڪيم. ان کان پوءِ ڳوٺ ۾ هڪ لغاري ياءَ سان گڏجي ريزڪي دڪان کوليم. اٺون غريب هوس، موڙي ٻروچ جي هئي. سال گذرڻ بعد پتين جي حساب ڪتاب ۾ ڏي وٺ تان ٻروچ اڇي مٿيو. ٿڙ ٿپ هن کي ڪلف ڏيئي مونکي لوڏي ڪڍيائين ٻاهر. انهيءَ اوچتي ۾ ظلم زبردستي جي واقعي مون تي ۽ بابا سائين جي دل تي ڏاڍو درد آميز درد پيدا ڪيو. ليڪن همت جو سندرو ٻڌي وڻ ڪپي پنهنجي هٿن سان ڪنڌي ڏيئي ننڍڙو چونرو ڏاهي ان ۾ دڪان کولڻ جو ارادو ڪيم. ٿن مهينن جي لڳاتار ڪوشش بعد دڪان کي ٻاهران لوڙهو ٻه ٻه ڏيئي وٻس دڪان جو در به مون هٿن سان ٺاهيو. دڪان تيار ٿيڻ بعد ١٠ رپيا ڪٺي سامان خريد ڪرڻ لاءِ ڊگهڙي ويس. ۽ واپس سامان مٿي تسي ڪٺي اچي هٽ ملايم. دڪان سان منهنجو گذارو چڱو ٿيو. هڪ حلوائيءَ کان ڏندو سڪي ريزڪي دڪان سان گڏ. پڪوڙا ۽ مٺائي ٺاهڻ به شروع ڪيم. سال کن پوءِ چونري

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

کي اچي اڏوهيءَ ورتو جنهنڪري چونرو اچي ڍمڻ لڳو مون وٽ پئسي جي تمام تنگي هئي. لاچار هڪ گڏهه هٿ ڪيم جنهن تي مٽي ڍوئي ڍ٢ فوٽ ڊگهو ١٤ فوٽ ويڪرو هڪ ڏاهوڪو صفحو پنهنجي هٿن سان پاڻ تيار ڪيم- پوءِ هتان هتان ڇت جو سامان داسا، ڪامون پٽيون پٽ سٽ ڪري ڇت به اڏيم. منهنجو ڏاڏو - لهارڪو ۽ واڍڪو ڪم ڪندو هو. ان جا اهي اوزار به گهر ۾ بيل هئا، هٿ سان گڏ واڍڪو ۽ لهارڪو ڪم به شروع ڪيم - انهيءَ ڪان علاوه سگري ۽ استري وٺي ڌوٻي جو به ڌنڌو چالو ڪيم. پيڙيون ٻڌڻ به سکيس - مطلب ته جيڪو به ڪم ملندو هوم سو ڪندو هوس سمورو وقت ڪل، خوشي، مشغولي ۽ وندر ۾ گذري ويندو هو.

منهنجو خاڪسار ٿيڻ: اُنهن ڏينهن ۾ اسانجي ڳوٺ ۾ هڪ دوست اسڪول ماستر هو اهو ٻاهران آيو هو سو خاڪسار تحريڪ جو پيغام کڻي آيو - ۽ شهر جي نوجوان جوانن کي پريڊ ڪرڻ سيکارڻ لڳو - خاڪي ڪپڙا پهرائي خاڪساري جو "اخوت" جو نشان سيني کي چهتايائين. منهنجي ڳوٺ جي خاڪسارن جو مرڪز منهنجو دڪان ٿيو- اسون ٻه دوستن جي ديکا ديکي جي ڪري خاڪسار ٿيس. جوش خروش سان ڪم کي لڳي ويس. ۽ ٻين ڏوراهن خاڪسار دوستن سان خط و ڪتابت ڪرڻ لڳس. خاڪسار تحريڪ جو هڪ ماهوار

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

رسالو جو مرحوم مير نصير محمد خان نظاماڻي ”خاڪسار سپاهي“ جي ناليِ سان ڪڍيو هو اهو به گهرائي پڙهيم انهيءَ کان پوءِ لاهور جي ”الاصلاح“ اخبار به گهرايم خاڪسار تحريڪ جو لٽريچر تذڪره، قول فعل، اشارات - مولوي جو غلط مذهب ۽ پيا به ڪتاب پڙهيم - جن منهنجي دل تي گهرو اثر ڪيو - ڳوٺ جا جاهل ملان ۽ پير سيدن جا مريد منهنجي سخت مخالفت ڪرڻ لڳا ته آن کان وڌيڪ تحريڪ جو ڪم ڪرڻ لڳس. يوپي ۾ خاڪسارن جو ٽڪر ٿيو ته اتي محاذ قائم ڪيو ويو. لکنو ۾ شيعه سني فساد ڪندا هئا تن کي ٽاڙڻ لاءِ خاڪسارن ڪوشش ڪئي ۽ آتي ويا ته انهن کي جيل ۾ بند ڪيو ويو. بلند شهر ۾ خاڪسارن تي گولي به هلائي وئي. انهي وقت تحريڪ جا مجاهد لکنو ويا تي آئون به سنبت ۾ هوس ته خبر آئي ته محاذ ختم ڪيو ويو.

١٩٤٠ع ۾ لاهور ۾ سڪندر حيات خان خاڪسار تحريڪ تي بندش وڌي. خاڪسار انهيءَ جي پيڇڪڙي ڪري ٣١٣ خاڪسارن جو هڪ جٿو روانو ڪيو جنهن تي گولي هلائي وئي. ڪيترا خاڪسار شهيد ٿيا- آن بعد سنڌ مان به جٿن روانا ڪرڻ جو آرڊر ٿيو. اسان جي ڊگهڙي جا سالار اسلم چوڌري ۽ شيرمحمد لغاري مونکي حڪم نامو ڏيڻ آيا. آئون آنوقت هڪ باغ ۾ مزدوري ڪندو هوس جو مون مقاطع تي ورتو

هو. اُن ڏينهن باغ جي انبن پهرين شاخ ڏني هئي. آئون اُها پڪل شاخ کڻي آيو هوس. شام جو پٺي سالار صاحبان آيا مونکي هلڻ لاءِ حڪم ڏنائون. مون گهران ماني آندي سا کائي اُهي ٿانو آتي ئي رکي گهران موڪلائيءَ کان سواءِ روانو ٿيس. ڇ ڪاڻ ته خبر هيم ته موڪلائڻ سان ڪڏهين به ڪونه ڇڏيندم. پيا جيڪي به ڳوٺ جا خاڪسار هئا تن کي هلڻ لاءِ چيم مگر هو نه هليا. اسين رات ئي روانا ٿياسون منهنجي ڳوٺ وارن منهنجي ارادي کان منهنجي مائٽن کي واقف ڪيو. ماءُ پيءُ جو فقط آئون هڪڙوئي اڪين جو آسرو هوس. سي راتو رات پيرو کڻي منهنجي پوئان پيا. ڊگهڙيءَ شهر ۾ اچي پچا ڪيائون ته خاڪسار ڪٿي ٿا رهن. صبح جو کين خاڪسارن جي مرڪز جو پتو پيو. هي اچي انهيءَ ماڙي هيٺان ويهي رهيا. آئون ماڙي تان سڀ ڪجهه ويٺو ڏسان مگر هيٺ اصل نه لهان ڇاڪاڻ ته خاڪساري عقيدي موجب راهه خدا ۾ جان جي قرباني ڏيئي چڪس. سو هني انهيءَ قرباني کي پٺ ڏيئي ڪيئن پٺ تي وران. ان حال جي ڪري منهنجا به ٽي ڏينهن انهيءَ ماڙي ۾ ئي صرف ٿيا. آخرڪار مائٽ ويچارا نااميد ٿي روئي رڙي واپس گهر موٽيا.

اسين جمعي جي ڏينهن گاڏي ۾ سوار ٿياسون. منهنجي سوٽ جمع خان کي جا خبر پيئي سو لاڙيءَ تي چڙهي ميرپور کان اچي منهنجو اڳ ورتائين ۽ هڪ

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

سپاهيءَ کي به وٺي آيو جيئن ميرپور ۾ گاڏي آئي ته
مونکي ڪٺي ڀڪڙايائين. مون سپاهي کي چيو ته مون کي
ڪهڙي ڏوهه ۾ ٿو گرفتار ڪرين؟ ان تي سپاهي جواب
ڏنو ته هيءُ تنهنجو چاچو ٿو چوي ته تو چوري ڪئي
آهي. مون چيس ته ڀيرين چاچا کان پڇ ته مون ڪهڙي
چوري ڪئي آهي. هن چاچا کان پڇيو. ان تي چاچا
چيو ته تـه هن ڪا چوري ڪانه ڪئي آهـي مگر
خاڪسارن سان ٿو وڃي. ۽ سندس ماءُ پيءُ روئي روئي
انڌا ٿي پيا آهن. ان ڪري آئون هن کي وٺي آيـو
آهيان. ان خبر ٻڌڻ شرط سپاهي مونکي ڇڏي ڏنو.

اسين ٻاهر آياسين پر چاچو صفا نه ڇڏيم. ڪيترن ماڻهن
کي گڏ ڪري چوڻ لڳو ته هن کي سمجهايو. پهلوان
جي هوٽل تي ڪيترن مڙهن جو هجوم مونکي وڪوڙي
ويو. تن به مونکي چڱي طرح سمجهايو: مون هنن کي
دلاسو ڏنو ته هاڻي آئون ڪونه ٿو وڃان. اهڙي ريت
چاچا کي آئي ڇڏي لڪي پيشاب جي بهاني سان آئيس، هنن
کي مون چيو ته هاڻي مونتي ڀروسو ڪريو آئون اچانتو.
ائين ڪري آئون وٺي ڀڳس سوميرپورخاص کان ريلوي
لائين ڏيئي رتن آباد اسٽيشن تي پهتس، اچا گاڏيءَ کي
دير هئي سو سلطان آباد آيس ته گاڏي آئي هڪدم چڙهي
ويٺس. گاڏي ۾ ويهڻ شرط دوستن جي جاچ ڪيم.
شير محمد لغاري ۽ چوڌري اسلم به مونکي ڏنو تن پاڻ
ڏي اچڻ لاءِ اشارو ڏنو. آن گاڏي مان لهي وري هنن

واري گاڏي ۾ چڙهيس ۽ هڪدم سوٽ ڪوٽ هنن وارو پاتي. ڊريس بدلائي پاڻ کي اهڙو اجنبي بنايم جو گاڏيءَ ۾ ويٺل منهنجن مائٽن مان به ڪنهن مونکي ڪونه سڃاتو. حيدرآباد اسٽيشن تي هو سلوار وارن ڏي نهاريندا رهيا. آئون هنن جي اکين اڳيان گيٽ تان مٿي هليو آيس. ٻاهر نڪرڻ بعد اسين الهداد چنڊ جي گهوٽ آياسين. جت اسان جو مرڪز هو. آئي پهتاسون هڪ ٻه رات رهي پين خاڪسارن دوستن جو انتظار ڪيوسين. اچڻ چڱي چوکي تياريءَ سان جهاد ۾ شريڪ ٿجي. آخر ٽن ڏينهن کان پوءِ گهڻو ڪري سڀ خاڪسار اچي ويا. مگر مير فتح خان ٽنڊي جان محمد وارو ۽ ڪي ٻيا ڪوڙا بهانا ڪري پچي واپس روانا ٿيا. باقي اسين پندرهن ڄڻا روانا ٿياسون. اسان کي روهڙيءَ ۾ اچڻ لاءِ حڪم هو اتي پهتاسين. درياه جي ڪناري وار مبارڪ واري مسجد ۾ ترسيا سون ٻن ڏينهن بعد ٣١ ڪن خاڪسار اچي گڏ ٿيا. جن ۾ مولوي خير محمد نظاماڻي. حافظ رڪن الدين (جو پوءِ شهيد ٿيو) حڪيم حاجي علي اڪبر نوراني، ڊاڪٽر شير محمد نظاماڻي، محمد عيسيٰ نظاماڻي، شريف درزي مکيه ڪارڪن هئا.

٣٠ مئي ١٩٤٠ تي روهڙي اسٽيشن تان گاڏي ۾ سوار ٿي منڊي ديري جي اسٽيشن تي اچي لٿاسين. ڪن مجاهدن وٽ ته ملتان جون مڏيون نڪيتون به

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

هيون. اسان پنهنجا بيلچا بسترن ۾ لڪائي ڇڏيا ان هوندي بہ سي - آء - ڊي وارن کي ڪا خبر پئجي ويئي هئي. تن اطلاع اڳيئي ڪري ڇڏيا هئا. اسٽيشن خانپور تي پوليس اچي چرڦر ڪئي، جنهن جي ڪري اسان جي سالار اسان کي وردين پهرڻ جو حڪم ڏنو. اسان حڪم جي موجب هڪدم ورديون پائي لال - اخوت جا نشان ڇڏين تي هڻي پنهنجا بيلچا تيار ڪري ننڍڙيون حمائل شريفون پنهنجي بغل ۾ وجهي تيار ٿياسون. بگر بگل فوجي وڄو ۽ جهنڊو آپو ڪري سڀ لهي پياسون. اسٽيشن تي هزارها ماڻهو اچي مڙيا مولوي صاحب تقرير ڪئي جا نهايت جوشيلي هئي. پوليس سمجهيو تہ هنن کي هٿ اسين گرفتار ڪري نہ سگهنداسين. تنهنڪري گاڏي کي هلڻ جي اجازت ڏنائون جڏهن لوڌران اسٽيشن تان گاڏي ڇٽي تہ هڪ ٽڪيٽ ڪليڪٽر اسان جي سالار کي چٺي اچي ڏني. تہ وچ ۾ گاڏيءَ تان لهي وڃجو. نہ تہ اڳيان شاهنال ريلوي اسٽيشن تي پوليس گهڻي جمع ٿيل آهي. جيڪا توهان کي گرفتار ڪندي.

سالار اسان کي حڪم ڪيو تہ تيار ٿيو پنهنجو سامان هٿن ۾ کڻو جو گاڏيءَ تان لهڻو آهي. اسان جلدي تيار ٿي وياسين. سالار - گاڏي جي زنجير ڇڪي گاڏي بيهاري. گاڏي بيهندي اسين هڪدم لهي پياسون. ۽ سالار جي حڪم موجب لائين ۾ بيهي وياسين.

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ڇهنڊي وارو اڳيان هو بگل وارو بگل وڄائي رهيو هو. خدا جي فوج خدا جي زمين تي مارچ ڪرڻ لڳي. ٽڪيٽ ڪليڪٽر ۽ گارڊ ٽڪيٽ جي گهر ڪئي مگر سالار جي هڪ ئي ڌڙڪي سان گاڏي ڪي هلڻ جو حڪم ڏنائون ۽ هي راهي ٿي ويا. اسان جو مارچ لولهه طرف شروع ٿيو اهو وقت شام جو هو. ڪلاڪ ڪان پوء وري اوپر طرف ڦرياسون. وري پوئتي هلڻ لڳاسين. جيئن جهنگل سان مارچ ڪندا پئي وياسين. تيئن انهيء وقت ۾ پيئڻ لاء پاڻي ڍڪ نه اسان کي هٿ ڪونه لڳو. اڃيا بکيا به خوشي سان هلندا رهياسين تان جو لوڌار ڪان نڪتل ٻي ريل جي رستي تي اچي پهتاسون. سڄي رات پنڌ ڪندا لنديون لتاڙيندا عصر مهل رڪن پور اسٽيشن تي اچي پهتاسون. اسٽيشن تي فقط هڪ ڏيئو ٻرندي رهيو هو. پاڻي به ڪونه هو. مشڪلات سان به تي گلاس پاڻي هٿ لڳو جو ڍڪ، ڍڪ پيتوسين به سپاهي ڀري تي بيٺا، پيا سالار جي حڪم موجب سڀئي رهيا. گاڏيء جي اچڻ جي گهنڊي وڳي حافظ رڪن اسان سڀني جون ٽڪيٽون وٺي آيو. گاڏي آئي سڀ گاڏيء ۾ چڙهي ويٺاسون. ويچارا غريب ماڻهو اسان جي گاڏي مان لهي ٻين گاڏن ۾ وڃي ويٺا، چوڻ لڳا ته سوين پوليس هنن جي انتظار ۾ ريل جي پٽڙيء تي بيٺي آهي. لاهور ۾ خاڪسارن تي هلايل گولين جون خبرون هنن اڳ ۾ ئي ٻڌيون هيون. ان ڪري

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

هو ويچارا لهي ويا هئا اسين گاڏي ۾ رڳا پاڻ ۾ ئي هئاسون. صبح سوير ـــ لي خـــانيوال اسٽيشن تـــي گاڏي پهتي. گاڏي پهچڻ سان پوليس جي چرپر شروع ٿي ويئي ۽ اسان جي گاڏي کي گهيرو ڪري ويئي. ايتري ۾ ٥، ٦ لاريون پوليس جون ملتان کان پيرجي آيون. هڪ زميندار به ڪي هاري پوليس جي مدد لاءِ وٺي آيوهو. جنهن جي ناني جي پوءِ خبر پئي ته پوليس جو نوازيل انگريز جي خانبهادري لقب جو ممتازيل خانبهادر فريد خان هو. هڪدم مئجسٽريٽ ايس ڊي ايم آيو. پـــوليس جا آفيسر ۽ صوبيدار به آيا. اسان جي سالار مولوي صاحب جن کي چيائون ته اسان کي توهان جي گرفتاري جو حڪم مليل آهـي ۽ توهان گرفتار ٿي وڃو. ان تـي مولوي صاحب هنن کي چيو ته اسان جون تڪيتون مئنگو مري جون آهن. اوستائين اسان کي وڃڻ ڏيـــو اتي به پوليس آهي آءا اسان کـــي پاڻهين گرفتار ڪندي، انهيءَ ردڪد ۾ هنن اسان جو گنڊو اتـــي ئـي ڪاٽي ڇڏيو ۽ پي گاڏي لاهور رواني ٿـــي ويئي. اسان جـــو گاڏو پليٽ فارم تـــي بيهاري پوءِ پوليس پاڻ ۾ صلاح مشورتـون ڪـرڻ لڳـي ته هنن کـي ڪهڙي ريـت گرفتار ڪجي.

آخرڪار مولوي صاحب گاڏيءَ جون دريون بند ڪري اندران اسان کي چيو ته بيلچا ڪڍي بيهو ۽ جي آئون چوان ته حفاظت ڪريو ته بيلچا هڻجو. ايتري ۾

پوليس کي حڪم ڏنو ته هنن کي گرفتار ڪريو. تنهن تي پوليس هڪدم اسان تي حملو ڪيو. گاڏيءَ جون دريون پوليس سنگينن سان پڃي ڇڏيون. اسان به اندران بيلچا هڻندا رهياسون. هنن وٽ سنگينون، بندوقون ۽ ڏنگهيون لٺيون هيون. هنن گولي بازي ڪانه ڪئي، مگر لٺين، ڪنداڪن سان حملو ڪري اسان کي ڪيرائي وڌائون. مون پنهنجي زندگي ۾ پهريون دفعو هي مقابلو ڏٺو هو. سنگينون چمڪاٽ ڪري پئي آيون. انهيءَ لڙائيءَ ۾ پهرين صف وارن کي سخت ڌڪ لڳا. گاڏي جي پنهين دروازن تي مولوي خير محمد ۽ حافظ رڪن الدين هئا هڪ پوليس وارو سک دروازي کان جيئن مٿي چڙهڻ لڳو ته حافظ صاحب هن کي گوڏي ۾ بيلچو هنيو ۽ هن کي سخت زخمي ڪري وڌو. سک کي سخت غصو آيو. پر ۾ بيٺل هڪ سک سپاهي کان بندوق ڦري سنگين جا ٦٠ وار حافظ رڪن الدين تي ڪيائين جنهن جي ڪري حافظ ڪري پيو. دروازي مان پوليس جا سپاهي مٿي چڙهي آيا. مولوي خيرمحمد نهايت جوان مردي سان سندن مقابلو ڪيو. آخرڪار سڀني خاڪسارن کي گرفتار ڪري ڪنڌ کان جهلي گهليندا گاڏيءَ تان هيٺ ڪيرائيندا تي ويا. سڀني کي پڪي پليٽ فارم تي آندائون. حافظ کي سخت ڌڪ لڳا هئا وري جيئن گاڏي تان ڪيس اڇلايائون ته هو بيهوش ٿي ويو. گهڻو رت وهندو ڏسي پوليس وارا چون لڳا ته : او مرگيا.

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

او مرکيا ـ ۽ اسان جا ماڻهو ان طرف کان ڦيرائي ٻئي طرف ڪيائون. بندوقن جي ڪندا ڪن ۽ لٺين سان اسان سڀني جي خوب سنڀال لڌائون. ان بعد لانگ بوٽن جي ٺڏن ساڻ اسان کي اڌاري تلاشي وٺڻ شروع ڪيائون. ۽ مشير ناما ڦاڙيائون. انهن پوليس وارن ۾ ڪي نيڪ بندا به هئا، جن هن ڪربلائي واقعي تي سخت رنج و افسوس ڪري پاڻ ۾ هيئن پئي چيو ته: ”هائي هائي، هم يزيدي هوگئي، پيٽ ڪي لئي اپني مسلمان ڀائيون کو اسان مار دي“. ايتري ۾ خانيوال شهر جا مسلمان تمام گهٽي انداز ۾ اتي اچي ويا، جن پوليس کان اسان کي ماني کارائڻ ۽ پاڻي پيارڻ جي اجازت گهري جن اجازت ڏني. هي ڪڻين شيون، ماڻيون ۽ ٺڏو ڪٽي آيا هئا. اسان پاڻي ڍڪ، ڍڪ پيتو باقي ماني ۽ شين کي ڪنهن به هٿ ڪونه لاتو ـ هڪ بدن تي زخمن جو سور، ٻي طرف هڪ محسن بهادر سپاهي جي شهادت يعني حافظ رڪن الدين جو لاش مبارڪ اکين آڏو رکيل هو. نيٺ اٽڪل هڪ بجي ڌاري پوليس سڀني ڪارروائي مڪمل ڪري اسان کي هٿن ۾ هٿڪڙيون ۽ چيلهه ۾ رسا وجهي ڪٽي لارين تي چاڙهيو.

مولوي صاحب آيل ڳوٺ جي ماڻهن کي يعني خانيوال جي مسلمانن کي چيو ته: ”اي مسلمانو ـ هي شهيد جو لاش توهان جي ٿي سپرد آهي ـ ۽ اسين هتي جيل وڃي زنده آهيون.“ ان وقت هڪ عجيب نظارو هو. هتي

مسلمانن ۾ اسان جي اڪين ۾ پاڻي ڀرجي آيو. هن وڏي آواز سان چيو ته اوهان ڪوبه فڪر نه ڪريو. اسين سڀ انتظام ڪنداسين.

اسان کی لارين تي چاڙهي سڌو ڊسٽرڪٽ جيل ملتان تي ڪٽي آيا. اسان پنهنجي سالار جي حڪم موجب وضو ڪري بانگ ڏيئي نماز لاءِ جماعت تيار ڪئي ان خبر تي جيل جو وڏو جيلر آيو، جو هڪ هندو هو. ان اچي چيو ته ميان "يه جيل هي- يهان آپڪو الگ الگ نماز ادا ڪرني هوگي. همارا سارا نظام تم درهم برهم نه ڪرو، تم جيل ڪي قانون مطابق جماعت ڪي سات نماز ادا ڪر نهين سڪتي". تنهن تي مولوي صاحب چيو ته "هم نماز پڑهني ڪي لئي تو جيل مين آئي هين هم باجماعت نماز تو پڑهينگي ليڪن صبوح و شام پريڊ بهي ڪرينگي. آپ ڪسي طرح بهي همين روڪ نهين سڪتي". انهيءَ ڪشمڪش جي ڪري جيل ۾ شروعاتي گڙ ٻڙ پيدا ٿي. شام جو سپني کي الگ الگ ڪري اندازين ڪوٺين ۾ بند ڪيائون. هڪ گرمي، ٻي اونده انڌوڪار. ٽي طرف وري بدبوء. ڏهن فوٽن جي همچورس ڪوٺڙي. ڪئا، ڏنڊڻ، ڪاڪوس خانو، سڀ آئي. ڪئا، پيشاب واري ٻاٽ سان پڇ ٻوڙي، اسان جي ڇاتي تي اچي ڇٽڪار ڪندا هئا.

کلاڪ کلاڪ کن ڪان پوء پهري تي پوليس وارو دروازي تي زور سان ڏنڊو هڻي چوندو هو ته

”بول جوان، بول جوان“ جيستائين ڪيس جواب نہ ڏبو هو تيستائين نڪ، نڪ ڪندو رهندو هو. اِهي شروعاتي راتيون تمام تڪليف ده ۽ ڏکيون گذرنديون هيون. ليڪن انساندات پهاڙ ڪان بہ سخت آهي جي ڪيڏيون ۽ ڪيتريون مصيبتون ۽ تڪليفون درپيش اچن ٿيون تن کي برداشت ڪري سگهي ٿو. اهڙي ريت ٻہ هفتا گذريا تہ اسان کي هڪ مئجسٽريٽ اڳيان پيش ڪيو ويو. آهو ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ بہ شايد ڪو ڪٽر هندو هو. جو پهريءَ ن شنوائي تي فقط هي سوال پڇيائين تہ اوهان خاڪسار آهيو. سڀني هڪ آواز ۾ جواب ڏنو تہ هائو اسين خاڪسار آهيون. ٻي شنوائي تي سڀني کي سڌي ڪورٽ ۾ ٻڌايو ويو تہ اوهان خلافِ قانون جماعت جا فرد آهيو تنهن ڪري توهان کي ڇهہ، ڇهہ مهينا جيل جي سزا ڏجي ٿي.

سزا ملڻ بعد اسان سڀني کي قيدين جا ڪپڙا ڏنا ويا. سي ڪلاس قيدي هجڻ ڪري اسان تي جيل جو پورهيو بہ مقرر ڪيو ويو. منجهہ جو واڻ اتڪل تي سير ڪڍڻ ناهڻو پوندو هو.

پيو جيڪو اسان تي پوليس جو وڏو ڪيس هو سو جيل جي اندر هلندو هو. اسان جي طرفان مهر محمد صادق وڪالت ڪئي ۽ ملتان جو وڪيل ملڪ ڪرم ايزد نالي سان آن بہ اسان جي وڪالت ۾ چڱو ڀيرو ورتو. مرحوم نصيرمحمد نظاماڻي وڪيل بہ

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

شنوائي تي ايندو هو. ٻه دفعا مير علي احمد صاحب ٻه جيل ۾ اچي اسان سان ملاقات ڪئي هئي. ايترين تڪليفن ۽ دردن هوندي ٻه خاڪسارن ۾ جيڪا محبت ۽ ميتاج هو ان جي ڪهڙي تعريف ڪريان. هو هڪ ٻئي کي حقيقي ڀاءُ کان ٻه وڌيڪ پيار ڪندا هئا. خاڪسارن جي محبت ۽ همدردي جهڙو پيار مون اڄ ڏٺين ڪنهن ٻه سياسي ورڪر ۾ ڪونه ڏٺو آهي.

جيل جي نظام کان علاوه اسان جو پنهنجو ٻه جيل ۾ انتظام هوندو هو. اسان جا ڪئمپ سالار اول، جيل سالار بارڪ، سالار محتسب، سالار مشقت، وغيره جا سالار مقرر هئا.

جيل وارن کان سمورن جو ڪم هڪڙو سالار وٺي ايندو هو. پوء سيني کي قطار ۾ بيهاري، جيڪي ناچاڪ بيمار هوندا هئا، انهن کي ڪم کان ڇٽي ڏني ويندي هئي باقي جيڪي تندرست هوندا هئا تن کي اهو ڪم ڏنو ويندو هو. سڀ گڏجي تمام محبت ۽ پيار سان ڪم ڪندا هئا. انُون پيڙڻ جو موالي هوس ليڪن خانيوال کان جيئن قيد ٿيس تيئن جيل ۾ پيڙي نه ملڻ ڪري پيڙين کان صفا آهو ڇٽي ڇڏيم ۽ اڄ تائين پيڙي کان بچيل آهيان. اسان جي پريڊ، روزاني باجماعت نماز، محبت ۽ خلوص جي ڪري جيل جو عملو اسان تي خار کائيندو هو. آخرڪار جيل جي قانون مطابق هنن اسان جي سالارن تي پيشي ڪئي. ڇهه، ڇهه

هفتا سالارن کي انداري ڪوٺي ۾ بند ڪرڻ جي سزا ڏني ويئي- جيل ۾ اسان کان الڳ ڪيو ويو. ان تي اسان جي خاڪسارن مطالبو ڪيو ته اسان جي سالارن کي اسانوٽ موڪليو جي اسان جا سالار اسان کان الڳ ڪيا ويا ته پوءِ اسان کي هن جيل مان بدلي ڪري ٻئي جيل ۾ موڪليو وڃي. ٻي صورت ۾ اسين هن جيل ۾ نه رهنداسون.

هنگامي جي شروعات.- انهيءَ تي جيل اندر سخت افراتفري مچي ويئي. شام جو جڏهين ساڍا چار سؤ خاڪسار باريڪن ۾ بند نه ٿيا تنهن تي جيل وارن کي سخت پريشاني ٿي. ٻاهران پوليس به گهرايائون. جيل جي سپريڊنٽ سيائپ ڪري شام جو اسان جي سالارن کي گهرائي چيو ته چڱو توهانکي ٻئي جيل ڏي تا موڪليون. ٻئي جيل تي موڪلڻ لاءِ بيڙيون هڻيون پونديون آهن. تنهنڪري توهان بيڙيون هڻايو - سالارن جي حڪم تي سيني بيڙيون هڻائڻ شروع ڪيون- ليڪن بيڙيون ڪٿي پيون. تنهنڪري جيل وارن کي بهانو ملي ويو. چيائون ته ايتريون بيڙيون به ڪين آهن تنهن ڪانسواءِ ٻاهرين پوليس به نه پهتي آهي. رات جا ڏهه ٿي ويا آهن. اڄ ڏهيو صبحاڻي موڪلڻ جو بندوبست ڪنداسون- سالارن جي حڪم تي سيني خاڪسارن پاڻ کي جيل اندر بند ڪرايو. بيڙيون لڳرائي باريڪن ۾ بند رهيا صبح جو جيل وارن کي بيڙين کولڻ لاءِ

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ڇيو. مگر هنن بارڪن ۾ پيڙين ڪولن ڪان صفا نابري واري. خاڪسار بارڪن ۾ بند رهيا. پيشاب ۽ پائخاني جي بدبوء خوب ڦهلڻ لڳي. لاچار تنگ ٿي سالارن جي حڪم تي اهي لڳل پيڙيون ٽوڙڻ شروع ڪيو سين. سڀ گڏجي هڪ جي پيڙي کي لڳا آن جي پڇڻ کان پوء ڪم آسان ٿي ويو ۽ پيڙيون پڇي سڀ تيار ٿيا. ٽپڙيون واڻ جون ڪولي لوهي ڏنڊن کي ويڙهي وڙهڻ جا هٿيار ٺاهيا ويا.

آخرڪار مجبوراً ٻئي ڏينهن سيني کي بارڪن مان ڪوليو ويو. انهيء ڏينهن به جيل ۾ بند ٿيڻ کان انڪار ڪياسون. ۽ چياسون ته يا سالار انڊيرين ڪوئين مان ڪڍي واپس آندا وڃن. يا اسان کي ٻئي جيل ڏي بدلي ڪيو وڃي. جيل جي قانون موجب شام جو قيدين کي بارڪن ۾ بند ڪرڻو آهي. ليڪن ته بند ٿيڻ کان انڪاري هئاسون. ان ڪري تمام وڏو گوڙ مچي ويو. ٻاهران پوليس جو وڏو انگو اچي ويو اٽڪل ۹ بجي ڏاري مئجسٽريٽ پوليس سميت اندر آيو ۽ چيائين ته اوهان بارڪن ۾ هليا وڃو نه ته اوهان جا لاشا به بارڪن ۾ بند ڪيا ويندا. ان تي وقتي سالار بارڪن ۾ بند ٿيڻ جو حڪم ڏنو. مگر هڪ ڪراچيء جي مڪراني خاڪسار جوش وچان سينٽرل جيل جي جيلر کي ڏنڊو وهائي ڪڍيو. ان تي مئجسٽريٽ اسان تي لاٺي چارج ڪرڻ جو حڪم ڏنو. پوء ته پوليس

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

اسان خاڪسارن تي اڇي لٺين جا وسڪارا ڪيا. ڪيترا ويچارا سخت زخمي ٿي پيا جن کي اسپتال رسايو ويو. جيڪي خطرناڪ نظر آيا تن کي پيڙهون هٿي اونداهين ڪوٺين ۾ بند ڪيو ويو. بي انتها تڪليفون ڏنيون ويون. تان جو پهريون شروعاتي ڪيس جيل اندر هلي پورو ٿيو جنهن ۾ ۲۸ خاڪسارن کي اڍائي سال جيل مولوي خير محمد نظاماڻيءَ کي ساڍا چار سال جيل جي سزا ڏني ويئي. اها سزا پهرين ڇهه مهينا پوري ڪرڻ بعد ملي هئي. پهرين سزا ڪاٽڻ بعد به اڍائي مهينا وري ڪچي جيل ۾ هئاسين. آن بعد پهرين ڪيس واري سزا ملي. ٻي دفعي اسان کي وري قيدين وارا ڪپڙا پهرايا ويا ۽ سختي ڪيائون. ان وچ ۾ ڪيترا خاڪسار ڇٽا. ڪن کي فيروزپور ۽ انبالا جيل ڏي بدلي ڪيائون. انهيءَ پهرين ڪيس واري ٻي سزا کان اڳ منهنجو پيءُ ملاقات لاءِ ملتان جي پيرن جي معرفت آيو ته آئون معافي وٺان، ان ڳالهه کان مون صفا نابري واري. ويچارو ٦-٧ ڏينهن جيل جي گيٽ تي روئي رڙي نااميد ٿي واپس موٽيو. اسين سڀ انهيءَ جيل ۾ رهياسون. مولوي صاحب جي جٿي وارن ۽ خانيوال وارن خاڪسارن هائي سزا خلاف سيشن ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي. ملتان جي گرمي ۽ سوڙهين ڪوٺين، ڪئن ۽ ننڍڙن جي چڙپر جي ڪري به اسان جي دل کي ڪوبه لوڏو ڪونه آيو ۽ پنهنجي ڪئي تي ڪڏهين

۾ پشيمان نه ٿياسين. گرميءَ جي ڪري سڄي بدن تي ڦرڙيون نڪري پيون هيون. جي رات جو گهڻو سور ڪنديون هيون مگر ڪابه پرواهه ڪانه هئي. ڪجهه ڏينهن گذرڻ بعد اسان کي انداري ڪوٺين مان ڪڍي وري بارڪن ۾ رهايو ويو.

ڪبوترن جو شڪار:-

جيل ۾ ڪبوتر تمام گهڻا هوندا هئا. ننڍپڻ کان منهنجو باغن جي ڪم سان وهنوار گهڻو هو. جنهنڪري گلاب جو تمام چوٽڙو هوس. ڪبوتر جام ڏسي منهنجي دل اچي هرکي. ڇا ڪيم جو بوٽ جي تري جو ربڙ ڪڍي. ان کي چلي سنهون ڪري هڪ ڪاني هٿ ڪيم جنهن ۾ ربڙ وجهي گليل ٺاهيم. بارڪ جي پر ۾ ڪنڀارخانو هو ان مان مٽي کڻي گوليون ٺاهي ڪبوترن جو شڪار ڪندو هوس. آئون هڪ ٿي روزانو ٢٠ - ٢٥ ڪبوتر شڪار ڪري سيني خاڪسارن کي گڏ ڪارائيندو هوس. بصر ۽ تيل جام هوندو هو ۽ تريل ڪبوتر ڏاڍا لذيذ ٿيندا هئا. پر ڪبوترن جي کائڻ ۽ گرمي جي ڪري منهنجي بدن ۾ گرمي ٿي پيئي. ۽ بخار به اچڻ لڳو. اهي هئا جيل جا ڏينهن جي خوشيءَ سان پئي گذارياسين.

سياسي قيدين سان جيل ۾ ملاقات:-

هي پهريون ٿي موقعو هو جو مونکي حيدرآباد کان دور پرديس ۾ گهارڻ جو موقعو مليو هو. آئون اڻ ڄاڻ

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

هوس. مون کي سياسي بحران جي ڪا به سوجهه ٻوجهه ڪانه هئي. نه سياسي جماعتن جي سٽن ۽ اصولن جي خبر نه وري جماعتن جي ليڊرن جي ڪا واقفيت هئي. ان وقت ڪانگريس طرفان انڊيا جي تحريڪ پڪڙي رهي هئي ۽ سنڌ ۾ وري حر تحريڪ جو به زور شور هو. هن جيل ۾ ڪيترن جماعتن جا اڳوڻ خاص طرح ڪانگريسي، احراري، سوشلسٽ، ڪميونسٽ، قيدي ساڳي جيل ۾ بند هئا — ڀڳت سنگهه جي پارٽي جا به قيدي بند هئا — جليانوالا باغ ۾ جن تي گوليون هلايون ويون هيون سي به اتي هئا. بابا قيصر سنگهه جيڪو ٢٠ سالن کان جيل اندر بند هو. انهيءَ سان ملڻ جو شرف حاصل ٿيم. هو سفيد ريش بزرگ ڏسڻ ۾ به آيو، سندس چهرو نور وانگر پيو چمڪيو. جنهن مان شرافت، شجاعت ڏيٺي وانگر پئي بکي. انگريزن جي دشمنيءَ ۾ حر مجاهد سچو رتو پيو هو. پنهنجي ڪئي تي ڪڏهن به پشيماني ظاهر نه ڪيائين. هميشه آزادي جو ڀوت سندس سر تي سوار هوندو هو. سندس ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۽ نيڪ ڳالهيون رکيو آزاديءَ خاطر هونديون هيون. قيد جا قيدي، هندو مسلمان سڀ سندس ڏاڍي عزت ڪندا هئا. خاص ڪري سک ته پنهنجو پيشوا ڪري سمجهندا هئس.

پيو چوڌري عطاءُالله جهانيا هو سو به ان وقت جيل ۾ هو. ڪيترا احرار جماعت جا ليڊر ۽ ڪارڪن هئا.

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

حافظ نعمت الله نابينا، احراري ليڊر به ان جيل ۾ هو. هو معذور ساڻهو جيل ۾ تمام لاچار هو جو هن کي اُٿ ويهه ۾ ڪاڪوس وغيره جي سخت تڪليف هئي. هن کي اسان پاڻ وٽ رهايو. هو به اسان وانگر سي ڪلاس ۾ هو. ٻين ڪن ڪانگريسين ۽ سوشلسٽن کي بي ڪلاس مليل هئا. مگر ماڻهن ۾ هن ويچاري معذور لاءِ ڪابه دلچسپي ڏسڻ ۾ ڪانه آئي. جو ڪٿي هن کي ڪاڪوس ۾ نين، يا بسترو وڇائي ڏين. هن حافظ کي اڍائي سال سزا مليل هئي جو هن فوج جي ڀرتيءَ خلاف هڪ جلسي ۾ غزل پڙهيو هو. هي آها فوج جي ڀرتي هئي. جن ڪعبه خدا تي گوليون هلايون هيون. انهي غزل جا ڪي بند مون کي اڃا تائين ياد آهن جي هي آهن. پنجاب جا ماڻهو فوج ۾ تمام گهڻا ڀرتي ٿي ٿيا جن کي خاص طور ترڪن ۽ عربن جي خلاف استعمال ڪرڻو هون. ان ڪري حافظ پنهنجي شعر ۾ ماڻهن کي اپيل ٿو ڪري ته اهڙي فوج ۾ ڀرتي نه ٿيو-

شعر

مؤمنو اب تو غيرت مين آنا
فوج مين بهرتي هوکر نه جانا
اب نه ترکون پر گولي چلانا
اب نه عربون کو جا کر ستانا
اب نه کعبي کي پردي جلانا
فوج مين بهرتي هوکر نه جانا

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

اب نہ مونڈل مربے ملینگے
اب نہ اپني بچوں سي آبے ملینگے
ھورھا ھے فرنگي رواں
فوج میں بھرتي ھوکر نہ جانا
چاھي دار پر ھمکو چڑھ دو
چاھے توبوں کے آگے اڑادو
ھم تو گائینگے یھی ترانا
فوج ۾ بھرتی ھوکر نہ جانا
پیو ھڪ پارسي ۽ پنجابي ۾ خواب ھو جو
ڳايو ھئائون.
راتین مي پیا مینون خواب آگیا
گئے فرنگي ایتھون انقلاب آ گیا.
انھن شعرن ۾ انگریزن جي ھتان وڃڻ جي پيشنگوئي
۽ غیرت آمیز جملا ھئا. تہ جیئن کوبہ مسلمان فوج
۾ ڀرتي نہ ٿئي.

ھڪ انقلابي ڪميونسٽ سان ملاقات:-

انھيءَ جيل ۾ ھڪ ڪامريڊ ھيرا لعل نالي جوان
بي اي پاس ڪيل بہ ھو. جنھنکي ١٤ سال جيل جي
سزا مليل ھئي. ھو وڏو بھادر ڪميونسٽ ھو. ھن
انگريزن جون ڪيئي موٽرون جلائي ڇڏيون ھيون.
جنھڪري ھن کي چوڏھن سال سزا ڏني ويئي ھئي.
جيل ۾ بہ ھن وٽ لٽريچر تمام گھڻو ھو. ھن وٽ
مارڪسزم بابت ڪافي لٽريچر ھوندو ھو ڪتابن جا ڍڪي

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ڏڪرا اهڙا به هئا، جي مونکي سمجھائيندو هو، ۽ چوندو
هو ته انگريزي ڏوکي سکڻ گھرجي مگر جيل ۾ انگريزي
سکڻ جي مون لاءِ ڪا به سهوليت ڪانه هئي، اُن هوندي
به زمين تي ليڪن وسيلي اي. بي. سي لکڻ سکيس اهو
جوان سمورو وقت نون هالن جي هڪ نوجوان آڳيڏني
سان انگريزيءَ ۾ گفتگو ڪندو هو، ڪڏهن ڪڏهن
سرمائيداري متعلق اسان کي سمجھائيندو هو، مگر اسان
جا سالار اسان کي هن جي صحبت کان منع ڪري
چوندا هئا ته هي خدا سائين جا منڪر آهن اوهان کي
به پاڻ جھڙو منڪر مولا بنائي ڇڏيندا. اسين انهيءَ
حيرانيءَ ۾ مبتلا هئاسون ته هي ڪيئن خدا جو منڪر
هوندو ــ؟

هي ڪامريڊ ارادي جو پڪو، بهادر ۽ انگريزن
جو جاني دشمن هو، هارين جي همدردي ۽ مزدور جماعت
جي تحريڪ جو بنيادي تصور منهنجي دل ۾ ويهي
ويو. هن جي صحبت منهنجي ذهن ۾ هڪ نئون ولولو
پيدا ڪيو، اُن کان علاوه ڪجھه اردو اخبارون ۽ رسالا
به ڏيندو هوم مگر انهيءَ وقت اڙدو به پوري سمجھه
۾ ڪانه ايندي هيم، اڙانسواءِ دوستن جي آکڻ ڪري
ته هي خدا جا منڪر آهن تنهنڪري هن کان ڇرڪندا
به هئاسون. اهڙي ريت جيل جا ڏينهن پورا ٿيندا پئي
ويا. سوا ٻن سالن کان پوءِ اوچتو شام جو اسان پنجن
خاڪسارن کي سڏ ٿيو. گيٽ تي وڃڻ بعد معلوم ٿيو
ته اسان کي اپيل مان آزادي ملي آهي، اها خوشخبري

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ٻڌي جيل جا ڪپڙا لاهي، دوستن کان موڪلائي جيل کان ٻاهر نڪتاسين. ريل جي ٽڪيٽ جي بدران اسان کي پاسون ڏنيون ويون. جيل جو ڪمپائونڊر خاڪسارن جو همدرد ۽ هڏ ڏوکي هو. رات جي ماني پنهنجي گهر آڻي اسان کي کارايائين، ۽ وري ستاسون اچي وڪيل ملڪ اڪرم جي ڪوٺي تي- آسر مهل گاڏي تي چڙهي سنڌ ڏي راهي ٿياسون. حيدرآباد ۾ لهي خاڪسارن جي مرڪز تان ٿي ميرپورخاص پهتس. انهن ڏينهن ۾ لنڊو هلندڙ هو انهي تي چڙهيس گاڏي اچي جيمس آباد بيٺي. ڏٺم ته هڪ مائي جو عزيز رهجي ويو هو پاڻ اڪيلي سير استيشن تي روئي رهي آهي ان ڪري آئون ڊگهڙيءَ بدران جيمس آباد لهي پيس، خاڪسار اصولي موجب مسڪين، بي واهه جي مدد ڪرڻ مون تي فرض هئي تنهنڪري ورهن جي سڪ کي ترڪ ڪري اتي لهڻ جو ارادو ڪيم. ٽانجو پوئين گاڏيءَ ۾ سندس عزيز به آيو. مائيءَ کي سندس حوالي ڪري گاڏي تي چڙهڻ تي ويس ته اوچتو منهنجو پڦڙو پيءُ به اتي جيمس آباد استيشن تي ساڳيءَ گاڏي جي ٽڪيٽ وٺي چڙهڻ لاءِ آيو. هو به منهنجي حال احوال وٺڻ لاءِ پيرَ خاڪسارن وٽ ويو هو. اوچتو سندس نظر مون تي پئجي ويئي ٻوڙي خوشيءَ مان اچي مونکي ڀاڪر پاتئين. پدري شفقت جي ڪري روئي مون کي ڳلن تي چميون ڏيڻ لڳو. اسين ڊگهڙيءَ کان لهي گهوٽ روانا ٿياسون. منهنجي پهچڻ کان اڳ ڪنهن آمان کي منهنجي

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

آزاد ٿيڻ ۽ خير سان اچڻ جي خوشخبري ٻڌائي هئي. هوءَ ويچاري ٻه ڪھٽو ٻڌ ڪري ڳوٺ کان ٻاهر منهنجي ملڻ لاءِ آئي، پيا به ڳوٺ جا ڪيچ ماڻهو اچي ڪَٺ ٿيا، گهر تائين هڪ چڱو خاصو جڻ غريبانو جلوس هو.

ڳوٺ ۾ ڪجهه وقت رهڻ بعد ڪرم علي لغاريءَ جي ڳوٺ جي دوستن جي دعوت تي آئي ويس. انهن دوستن منهنجي اهڙي عزت افزائي ڪئي جڻ ته آئون بيت الله شريف جو حج پڙهي آيو آهيان. مهمانيون ڪائي موڪلائي وري ڳوٺ آيس. هي ١٩٤٣ جو زمانو هو ان وقت اوچتو سکر وٽ براج ڪي ڪو گهارو پئجي ويو هو، جنهنڪري ڪيئي ڳوٺ ٻوڏ هيٺ اچي ويا هئا، ان ٻوڏ جي ستايلن جي سهائتا لاءِ اسان خاڪسارن کي حڪم مليو. ٻين خاڪسارن سان گڏ آئون به سکر روانو ٿي ويس— ٽي چار ڏينهن ماڻهن کي ڪڏي پهچائڻ ۽ دوا درمل ڏيڻ ۾ صرف ڪياسين. وري اسان جي ڊيوٽي شڪارپور مقرر ڪئي ويئي، اسان سکر کان پيرين تي چڙهي ٩ ڪلاڪ گذرڻ بعد مس مس اچي شڪارپور پهتاسون. ڏنوسون ته جن رستن تان ٽانگا ۽ موٽرون هلنديون هيون اُت پيڙيون ئي پيڙيون نظر اچي رهيون هيون—

مستري فيض محمد خاڪسار اسان کي قلعه ڪاقلم سراءِ جي ڊيوٽي تي لڳايو. ١٥ ڏينهن شڪارپور ۾ خلمت خلق ڪندا رهياسين، ان بعد هرڪو پنهنجي ڳوٺ ڏي روانو ٿيو، جڏهن ڊگهڙيءَ پهتس ته مونکي معلوم

ٿيو ته منهنجي وڃڻ کانپوءِ منهنجي ماءُ کي ناتنگ ڏک ٿيو ۽ هوءَ ويچاري ان زهر جي وسيلي منهنجي جدائيءَ جو داغ دل ۾ کڻي دارالبقا ڏي راهي ٿي وئي- بڇاڙيءَ وقت هڪ ٻئي جو منهن به نصيب نه ٿيو.

ان دکدائڪ اوچتي حادثي جي ڪري ڏاڍو ڏک ۽ افسوس ٿيم. پيءُ به مائٽ آهي ليڪن حقيقت جي ڪري اولاد لاءِ ماءُ جهڙو ڪوبه همدرد ۽ محبت‌دار مائٽ ڪونه آهي.

گهڻو وقت مغموم رهيس- ان بعد ڏاڏي وفات ڪئي وري ويجهڙائي ۾ چاچو به وفات ڪري ويو. چاچي کان پوءِ سگهو ويچاري پڻ جا ۱۲۰۰ سالن جي هئي سا راهه رب ڏي راهي ٿي.

غمن جا پهاڙ مون هڪ الهڙ ۽ اڻ آزمودگار جي سر تي ڪڙڪي پيا. ٻيو وري ڀائيچاري جي پٽن پوٽن، ٽيجهي، چاليهي - ٻارهي، تن ته هيڪاري مون مسڪين کي حيران ڪري ڇڏيو.

وڏو قرضي ٿي پيس جنهن منهنجي دلي جذبن ۽ امنگن کي اکرن وانگر چٽ ڦرهيءَ تان ميساري ڇڏيو.

۱۹۰۶ع ۾ جهڏي طرف هڪ محسن دوست ميان امام علي خان وٽ روزگار جي تلاش ۾ ويس- هو صاحب به مون وانگر، آئيون چاڙهيون ڏٺ ڏهاڙي سومرا- جي مصداق مسڪين آهي- مگر سندس دل درياه آهي. هن صاحب مونکي پاڻ وٽ رهڻ لاءِ چيو. هو به ... خاڪسار آهي ڪجهه وقت سندس گوٺ ۾ رهي سندس

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

لکپڙهہ جو کم کندو رهيس، ان بعد ديهہ ڊڙيلي تعلقہ ساماري ۾ پنهنجي مقاطع تي مونکي موڪليائين. هنگوري خاصخيلي جي ڳوٺ رهي زمين جي سنڀال ڪندو رهيس. مگر جيل کان پوءِ منهنجي طبعيت آها بيجا رهي. آها گرمي، اها کنگهہ ۽ خارش - نيٺ بيمار ٿي پيس. ڪجهہ وقت جهنڊي شهر ۾ ڊاڪٽرن جو علاج ڪرايم مگر فائدو ڪونہ ٿيو. پوءِ نيٺ تنگ ٿي وري پنهنجي گهر آيس - آتي بہ بيماريءَ نہ ڇڏيو آتان وري علاج لاءِ حيدرآباد ويس. ان وقت کنگهہ سان گڏ سنهون تپ بہ ايندو هوم. ڳچ ڏينهن قاضي محمد اڪبر مفت علاج ڪندو رهيو ۽ ماني بہ پنهنجي گهران کارائيندو هوم. هڪ ڏينهن مونکي چيائين تہ پلورسي ٿي وئي آهي اِن مان پاڻي ڪڍائڻو پوندو. ان بعد صدر جي ڊاڪٽر محمد اسماعيل علاج ڪيو. ڊاڪٽر ضياءُ الدين شيخ بہ ڪجهہ وقت علاج ڪيو. رهڻ لاءِ جاءِ ڪانہ هئي. جنهنڪري شاهہ مڪائي نزديڪ حسين منزل ۾ رهيس. ان کان پوءِ پاور هائوس جي ڀر ۾ مير علي احمد جي بنگلي تي رهڻ لڳس پر پنڌ پراهين هجڻ ڪري خاص فرحت يا آرام نصيب نہ ٿيو.

آخرڪار - ڊاڪٽرن مون کي مشورو ڏنو تہ آئون ڪنهن مٿاڇهين پهاڙي جاءِ تي ڪجهہ وقت وڃي رهان. ان کان سواءِ طبعيت ڪانہ سڌرندي. آئون غريب، هٿين خالي هوس. ان ڪري منهنجو اتي وڃڻ ناممڪن هو. اوچتو ڪنهن دوست صلاح ڏني تہ سنڌ جو خاڪسار

مجاهد رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙي هنوقت مسوري پهاڙ تي ويـل آهـي. تون به اُتي وڃ اها خوشخبري ٻڌي بسترو گول ڪري ڪجهه دوائون ساڻ ڪڻي ٽڪيٽ وٺي گاڏي تي چڙهي مسوري روانو ٿيس. بيماري جي ڪري منهنجي حالت ابتر هئي پر همت نه هاريم سڌو ديره دون ويس. اتان گاڏي تان لهي لاري تي چڙهي مسوري پهتس. مسوري هندستان جي يوپي صوبي جو پهاڙ آهي. هنگي عروس البحال به ڪري چوندا آهن. هي جبلن جي ڪنوار آهي.

گهڻي جدوجهد ۽ پڇا ڳاڇا بعد نيٺ رئيس غلام مصطفيٰ خان پرڳڙي جي جاء تي پهتس. هو صاحب مونکي خوش خلقي سان مليو ۽ رهڻ لاء جاء ڏنائين بسترو مونوٽ موجود هو.

مسوري جي آب هوا جلد مونتي اهڙو اثر ڪيو جو جلد بخار ڇڏي ويم ۽ کنگهه گهٽجڻ لڳي ۽ بک به گهڻي وڌي ويئي.

رئيس غلام مصطفيٰ تمام گهڻو پائيندو هوم ليڪن نوڪرن جي بي پرواهي ڪري بک مرڻ لڳس. نيٺ رئيس صاحب کان موڪل وٺي سنلس مدد سان راڈل هوٽل جي ڪمري ۾ رهڻ لڳس. ماني پنهنجي پاڻ ٺاهي کائڻ لڳس منهنجي طبعيت سڌرڻ لڳي دوستن کي امداد لاء خط لکيم. ڪيترا خاڪسار دوست به مليا. ان دور ۾ مولانا آزاد جو هڪ ڪتاب 'مسلمان اور ڪانگريس' مون خريد ڪري پڙهيو. جنهن ڪري

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

آئون مولانا جي طرز تحرير جو شيدائي ٿي پيس. پوءِ مون سندس تصنيفات جا گهڻا ڪتاب پڙهيا. هن کان اڳ مون کي علامہ مشرقي جي ڪتابن کان سواءِ ٻيو ڪوبہ لٽريچر پسند ڪونہ ايندو هو. ٿوري وقت ۾ ڪانگريس جو هڪ وڏو اجلاس آتي ٿيو سو ڏٺم ۽ وڏن ليڊرن جو تقريرون ٻڌم. اتي مونکي بہ شوق ٿيو تہ آئون بہ تقرير ڪرڻ سگهان. پوءِ تہ تقرير جي مشق ڪرڻ شروع ڪري ڏنم صبح سويل ناشتو تيار ڪري کائي ويندو هوس جهنگ ۾. آتي وڻن سامهون بيهي ڳالهائيندو هوس. اتي منهنجي طبعيت گهڻو سڌري ويئي جيترو بہ وقت مسوري ۾ رهيس رئيس غلام مصطفيٰ منهنجي مدد ڪندو رهيو. قدري دوست ۽ گهر وارا بہ امداد موڪليندا هئا.

سادا ٻي مهينا مسوري ۾ رهيس- منهنجي طاقت ۽ توانائيءَ ۾ بي حد اضافو ٿي ويو. ان بعد وري واپس سنڌ ۾ آيس.

هاري حقدار جي ڪاروبار جي شروعات:-

ڪجھ ڏينهن گذرڻ بعد هارين جي حفاظت جو ڪم شروع ڪيم. هڪ ڳاڙهي جهنڊي هٿ ۾ کڻي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ پيدل گهمڻ شروع ڪيم ۽ آهستي آهستي ڳوٺائن اڳيان تقريرون بہ ڪيم- ظالم زميندارن ۽ ڪامورا شاهي جي پيڙي خلاف آواز آٿاريم. انهي وقت جا ڪانگريسي ليڊر بہ واقف ٿي وياہ

هڪ اخبار 'مداءِ غريب' جي نالي سان ڪڍڻ لاءِ

درخواست ڪيم ۽ اجازت به مليءِ. مگر ضلع جي هڪ پراڻي اخبار نويس منهنجو اهو خيال لاهي ڇڏيو. ان ڏينهن ڪانگريس طرفان ڊگهڙيءَ ۾ وڏو ميڙ ٿيو آن ۾ مهاشيه هوت چند آسناڻي 'جڳ پارت' جي ايڊيٽر سان ملاقات ٿي. آهستي آهستي ڪم کي وڌائيندي اڳتي هلائيندو رهيس.

مراد علي مهر جنهنجي مدرسه ۾ مون تعليم ورتي هئي - سو هڪ ڏينهن مونکي مليو. منهنجي ڪم ڪان ڏاڍو خوش ٿيو ۽ دعائون ڪرڻ لڳو ته خدا توکي صالح ڪري. رشوت خورن ۽ ظالم زميندارن ڪانَ ڪڏهين به نه ڊڄ ۽ همت سان اڳتي وڌندو رهه. آخرڪار هٿين خالي هجڻ سبب ڪاربان پنا وٺي پنهنجي هٿين اشتهار لکي ڀرواڙي جي ڳوٺن ۾ مکيه جاين تي وچي هڻندو هوس. جيئندي سميت ڪم ڪندو ۽ هلندو رهيس . پيدل هلندي وٺن کي ماڻهو سمجهي جهر جهنگ ۾ تقريرون ڪندو هوس. جيئن مونکي ڳالهائڻ جو تجربو ٿئي.

١٩٤٥ع جي پڇاڙي ۾ آئون لوڪلبورڊ جي اليڪشن ۾ اميدوار بيٺس. ڊگهڙيءَ تڪ سان مون وٽ ڊپازٽ جو پئسو ڪونه هو. سو گهر واريءَ جي نٿ هڪ سو روپين ۾ وڪڻي ڊپازٽ رکيم. آن وقت ان ڪم ۾ خالصن بلگير سنگه ۽ حسن سنگهه زميندارن ڏاڍي مدد ڪئي. ۽ نامينيشن پيپر به انهن ڀري ڏنو. پيپر ڪا غلطي هئي رد ٿيڻ جو وڏو انديشو هو. ليڪن

هنن همت ڪري سمورو ڪم سر انجام ڪرائي ورتو.
ان کان ٿورو اڳ حيدرآباد ۾ لنڊي جان محمد جي
هڪ پراڻي خاڪسار سان بحث مباحثو ٿيو. چيائين ته
اليڪشن ۾ رئيس غلام مصطفيٰ پرگڙي کي اسين پٽ
۾ ڪُٽائي ماريندا سون. اها ڳالهه مونکي پسند نه آئي.
مون ڪيس چيو ته جي تون بيهندين ته توکي آئون
غريب به پٽ ۾ ڪٽائي ماريندس. هي به انهيءَ تڪ
مان اميدوار هو. ورڪ چالو ٿيا هي مير ڪن سيدن،
پيرن کي منهنجي ڳوٺ غلام علي فقير ۾ وٺي آيو ان
لاءِ ته هو مونکي هٿ ڪٽائي. مون صفا نابري واري.
ان بعد منهنجي پيءُ جي والد صاحب کي گهرايائون ۽
چيائونس ته اسين تو وٽ هلي آيا آهيون تون پنهنجي
پٽ کي سمجهاءِ ته اليڪشن ۾ نه بيهي. اسان هيترن،
پيرن، وڏيرن، سيدن ۽ ميرن کي سان ڏي. جيڪي
خرچ جا پئسا اسان تي رکو سي به اسين ڏيڻ لاءِ تيار
آهيون. موقعو هٿان نه وڃايو. هڪڙو پٽ اٿو. اهو
پيرن، سيدن کان نه پٽايو. پير ڪارا نانگ آهن. انهنجي
ڏنگڻ کان پنهنجو پاڻ بچايو.

منهنجو پيءُ ويچارو مون وٽ آيو. چيائين ته بابا
پاڻ غريب آهيون هيترن وڏن مانهن جي منت پاڻ کي
مڃڻ گهرجي. لڪياري لال ڪافي ڪرامت جا مالڪ
آهن. سائين جڙيل شاهه هلي آيو آهي. تون ان کي
عزت ڏي ۽ اليڪشن تان هٿ ڪڻ. مون پنهنجي پيءُ
کي سمجهايو ۽ چيو ته بابا هنن هيترا ڏينهن تنهنجو ڪو
سلام ڪيو؟ ڪڏهن ڪو توهان وٽ آيا؟ يا توهان کي ڪٿي

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

گهراياٿون؟ اڄ تڏهن اوهان وٽ آيا آهن جڏهن مون غريبن ۾ سجاڳي آندي آهي. پائين ٿا ته هي؛ غلام محمد جو کيل ڪم اڄ هتي ختم ڪري ڇڏيون. آئينده به جي ڪو غريب سجاڳ ٿي اٿيو ته انکي به اهڙي طرح ختم ڪندا ايندا. بابا سائين آئون ڪڏهن به هٿ کونه ڪلندس. جي مري ويس يا هنن مونکي ڪنهن قندي ۾ ڦاسائي جيل حوالي ڪيو ته ڪابه پرواه ڪانه آهي. جيل ڏسي چڪو آهيان. خير هو ماٺ ڪري ويهي رهيو. ۽ هي مير، پير سڀ واپس موٽيا. ان ڳالهه بڌڻ تي ڪيترن باهمت ۽ بلوقار ماڻهن مونکي مبارڪون موڪليون ۽ صدها آفرينون چيون ۽ ڪي پيرن جا دلال ته منهنجي مخالفت ۾ ڪمرڪشي ٻيهي رهيا.

اليڪشن جي پوين ٽن ڏينهن ۾ منهنجي مدد لاء غازي - امير - عبدالجبار خاڪسار به آيو. پير ڳوٺڙي غلام مصطفي هڪ موٽر ۽ لائوڊ اسپيڪر به ڏياري موڪليو - آخر اليڪشن ٿي. آئون ڪريس. جنهن مير صاحب کي ڪاميابي تي وڏو غرور هو آهو مير فتح خان به ڪريو ۽ چوڌري غلام حسين ڪامياب ٿيو.

ان کان پوء صوبائي اسيمبلي جي اليڪشن ٿي ان ۾ آئون اميدوار بيٺس. اها چئن تعلقن جي اليڪشن هئي. جتان هڪ اميدوار چونڊڻو هو. اهي چار تعلقه. ڊگهڙي ، جيمس آباد ، ميرپور خاص ۽ سامارو هئا. هر بالغ کي ووٽ جو حق به ڪونه هو. تنهن هوندي به سڄي ضلعي اندر شهرن ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ اشتهارن ۽

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

تقريرن جي وسيلي وچي مون جيڪا پروپيگنڊه ڪئي هئي تنهن چڱو اثر ڪيو. ان اليڪشن ۾ ڊپازٽ جي رقم ادائي ڪرڻ لاءِ رئيس محمد هاشم خان لغاري ڳوٺ آهري تعلقه جيمس آباد جي ڏنا. هو صاحب هر وقت مون سان برادرانه سلوڪ ڪندو رهيو ۽ ڪندو رهي ٿو. هو پاڻ به اخلاقن پريو ۽ شريف انسان آهي. سندس ڀاءُ مرحوم لال خان به جوان هو جنهن جي مونسان ڏاڍي دل هوندي هئي. ان جي اوچتي وفات جي ڪري رئيس محمد هاشم کي ڏاڍو صدمو رسيو. هن جي ڀاءُ لعل خان سان اهڙي دل هئي جو گهڻو ڪري ماني به گڏ کائيندا هئا. مونکي به پنهنجي ڀاءُ جو دوست سمجهي سدائين منهنجي مدد ڪندو رهندو آهي.

پيپر ڀرائڻ بعد اليڪشن جي ڪم ڪي لڳي ويس. ان وقت ۾ ميرپور خاص ۾ منهنجي واقفيت مير محمد ٽالپور سان ٿي جو ان وقت هاري ڪارڪُن هو. هن وري پنهنجي معرفت ٻين ڪيترن هاري ڪارڪنن جمال الدين بخاري، سامي انگن ديو، ڪامريڊ عبدالقادر، جان محمد پلي، مسٽر بنا رام وڪيل سکر، ڊاڪٽر پوچراج ۽ ٻين سان ملاقات ڪرائي. جو هي سڀ رامجي ڪولهي جي ورڪ ۾ ايندا هئا. اتي مونکي هاري ڪميٽي جي اصولن جي پوري خبر پيئي. انوقت مونکي ڏاڙهي رکيل هوندي هئي ۽ منهنجي خيالن جي ڪري انهن هاري ليڊرن منهنجي مدد ته ڪانه ڪئي پر سخت مخالفت به ڪئي ۽ ماڻهن کي هيئن چوڻ لڳا ته هي

هاري ڪاميٽي جو نمائندو ڪونه آهي. مون هنن کي سمجهايو ته بابا! آئون سنئون سپاٽو هاري ۽ هاريءَ جو پٽ پڙپوٽو آهيان، توهان منهنجي مدد ڪريو. ليڪن منهنجي هاري ڪاميٽي جي ميمبري نه هجڻ سبب هنن قانوني طور منهنجي مدد نه ڪئي.

مون خاڪساري ڪان تہ اڳ استيفعا ڏيئي ڇڏي هئي ڇاڪاڻ ته علامہ مشرقيءَ جي فرنڊز گهرنڊز پاليسي جي آئون سخت مخالف هوس. مون تي ڪيترا خاڪسار دوست ناراض به ٿيا. خاص ڪري منهنجو عزيز دوست محمد حسين لغاري بلوچ جو آنهي وقت خاڪساري جي ٽئين درجي جي مرض ۾ مبتلا هو. آهو ته علامہ جي پاليسين جي خلافيت جي ڪري مون تي سخت ڪاوڙيو. ايتري قدر جو ڇري ڪڍي منهنجي مارڻ لئي تيار ٿي ويو. مگر مون کيس چيو ته پائو، تون مون ڪان چار سال پوئتي آهين. آئون جيڪا ڳالهه چوان ٿو سا چئن سالن ڪان پوءِ ازخود تون به قبول ڪندين. چئن سالن ڪان پوءِ خاڪسار تحريڪ ڪان هن به استيفعا ڏني. هائي مڃي ٿو ته برابر تنهنجي ڳالهه سچي هئي.

اِن صوبائي اليڪشن ۾ مون تي تمام گهڻي سختائي ٿي، ڇاڪاڻ ته مقابلي ۾ امام بخش خان ٽالپور ۽ رئيس غلام مصطفيٰ خان ڀرڳڙي هئا.

ان مقابلي ۾ الله جي مهرباني سان غلام مصطفيٰ ڀرڳڙي چڙهيو، آئون هڪ غريب هاري پوٽو هوس. ان

هوندي ٻه مونکي ووٽ مليا. پر مونکي ۽ غريب فرقي کي اهو ڪافي تجربو ٿيو ته غريب به چونڊون لڙي سگهي ٿو.

ان کان پوءِ مون باقاعده هاري ڪاميٽي ۾ شرڪت ڪئي، ان وقت صدر ڪامريڊ عبدالقادر هو ۽ مرحوم جان محمد عبدالحليم پلي جنرل سيڪريٽري هو. تن ڏينهن ميرپور خاص ۾ هاري ڪاميٽي جو جلسو ٿيو. ڪامريڊ چچو رام. جيڪو نهايت انقلابي ڪارڪن هو، تنهن تمام سرجوشيءَ سان ڪم ڪيو.

سال ۱۹۴۹ع ۾ آل انڊيا ريلوي مزدورن جي هڙتال ٿي، انهيءَ ۾ ٻـه رفيق مير محمد ٽالپور ۽ چچو رام خوب ٻهرو وٺي اسٽرائيڪ کي ڪامياب بنايو هو.

هن کان ڪجهه سال اڳ سرهاڙيءَ ۾ ساليانی هاري ڪانفرنس ٿي. اتي اسان پراڻن هاري ليڊرن جي سخت مخالفت ۾ نوجوانن کي منظم ڪريو جي تحريڪ هلائي رفيق حيدربخش جتوئي جي صدارت جي رٿ ڏني سون. مگر هو صاحب اميدوار نـه بيٺو. نيٺ اسان ڪامريڊ مير محمد ۽ ڪامريڊ عبدالقادر جي مخالفت ڪئي. رفيق مير محمد صدارت جو اميدوار بيٺو مگر ڪامياب نه ٿيو. انهيءَ سرهاڙي ڪانفرنس ۾ اڌ بٽئي جي تحرڪ شروع ڪئي ويئي. ۽ اهو نهرائي بحال ٿيو.

اُن سال مون کي جيمس آباد جي شهر ۾ هارين جي چونڊ ۾ ۲۴ ايڪڙ زمين هاريپ شرط تـي ملي، اهـو هارين جي زمين جي ورهاست جو ڪم چوڌري نظير احمد

روينيو ڪمشنر جــي حوالي هــو. هارين جــي چونڊ
ڪرائي هٿائين منهنجي ۽ هــارين جي زمين ڏيارڻ لاءِ
ڪامريڊ عبدالقادر ڪوشش ڪئي، آئون آهو سڄو وقت
هارين جو ڪم ڪندو رهيس. پڇاڙيءَ جـو مون کان
ڪامريڊ عبدالقادر پڇيو ته توکي زمين آهي. مون چيو
ته مون کي زمين جو هڪ ايڪڙ به ڪونه آهــي. ان
تي مسٽر نظير احمد کي چيائين ته هي اسان جو هاري
ڪارڪن آهي ڪيس زمين ڪانه آهي. هي هتي سمورو
وقت هارين جو ڪم ڪندو رهيو آهي هن کي به زمين
ڏيو. هُن مونکي دلاسو ڏنـو تــه تون زمين ڳولي هٿ
ڪري مـــون وٽ اچج تـــه آئون توکي زمين ڏيان.
عمرڪوٽ تعلقي جــي ديهه بـاراني ۾ مون زمين هٿ
ڪئي جتي اسان جي ڳوٺ جي ٻين هارين کي به زمين
ملي هئي، ۽ آئون نبي سرَ روڊ اسٽيشن تي رهڻ لڳس. اتي
مـون هـاري آفيس بـه قـائم ڪئي. رفيق مير محمد ۽
جان محمد پلي به ڪڏهن مون وٽ ايندا ويندا
هئا- اتي نبي سر روڊ تي مون هڪ هـاري ڪانفرنس
به ڪئي اُتي قادياني اسٽيٽ ۽ ٻيني سر اسٽيٽ ۾ اڌواڌ
ٻٽئي جي تحريڪ شروع ڪيم. ٿالهيءَ نزديڪ قادياني
اسٽيٽ جا هاري آيا جن جي ٻٽئي روڪي ويئي هئي.
هنن ڊپٽي ڪليڪٽر نلرا وائلي وٽ فرياد ڪيو تـه هو
اسان کي نـه اڌ ٻٽئي ٿا ڏين، نه وري ڪو حساب ڪتاب
ٿا ڪن. ان وچ ۾ هارين زميندارن جون گڏيل ڪانفرنسون
به ٿينديون هيون، جنهن ۾ هارين شاهديون ڏنيون هيون

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

۾ زميندارن جا هي، هي ظلم آهن، وغيره.

اهي بيان رفيق حيدر بخش جتوئي جي هڪ ڪتاب ۾ شايع ٿي چڪا آهن. اها اڌ بٽئي جي تحريڪ نوابشاه ضلع ۾ به زور شور سان چالو هئي، جو ته اُتي جا هاري به نهايت همت وارا ۽ بهادر سجاڳ هئا. تنهن ڪانسواءِ اُتي بروهي بلوچ ۽ بيا جوشيلا جوان ڪم ڪندڙ هئا. ڊاڪٽر هاسارام، رئيس بروهي، هالا جو بروهي جو هاڻي شهيد ٿي ويو آهي تن نهايت جان فشاني سان ڪم ڪيو. وڏي ڳالهه هي هئي جو انهيءَ ايراضيءَ ۾ گهڻيون زمينون هندن جون هيون، ۽ مسعود جهڙي هاري همدرد ڪليڪٽر جـي اياڪاريءَ ۾ هارين کي ڏاڍو فائدو پهتو هـو. ڪليڪٽر مسعود هارين جو ڀهي خواهه ۽ هر دلعزيز هو. جنهن ڪري هن جي اياڪاري ۾ هن جي ضلعي ۾ اڌ بٽئي جو رواج جلدي چالو ٿي ويو.

اُن کي ڏسي پوءِ پر وارن حيدرآباد ۽ ٿرپارڪر ضلعن ۾ به اهـو رواج چالو ٿيڻ لڳو. قاديانـي اسٽيٽ ۾ ڪن هارين جـا ڪرا رروڪيل هئا، جن اڌ بٽئي کان وڌيڪ ان ڪڍڻ نٿي ڏنو. نيٺ ڊپٽي ڪليڪٽر امين مقرر ڪيا. هارين طرفان رفيق جان محمد پلي ۽ زمينداران طرفان چوڌري غلام محمد امين هو.

فيصلي جـي تاريخ تـي اسين هڪ رات اڳ اتـي پهتاسون. ٽالهي اسٽيشن کان ٩ ميل پري ڪرو هو اُت هارين جي گهرن ۾ اسين لٿاسون. قاديانـي منيجر اسماعيل خالد اسان جي مارائڻ لاءِ آتي آيو ۽ هارين کي تمام گهڻو

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

دبايائين. تنهن ۾ ليمون پيل، ولي محمد لاشاري ۽
پيا جوانمرد لٺيون کڻي آيا ڇياٺونس ته جي هاري ڪارڪنن
جو نالو وٺندؤ ته اسين اوهان سان وڙهنداسون. ان تي
هو واپس موٽيا. ۽ فيصلي تي صبح جو هو نه آيا
اسين وري واپس موٽياسون. رفيق جان محمد مرحوم به
صبح واري گاڏي ۾ آيو تاليهي کان پيدل نبي سر روڊ
روانا ٿياسون ۽ اچي ميرپورخاص ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر کي
خبر ڏنيسون. ٻئي ڏينهن جهڏي شهر ۾ اسان جي هاري
ڪانفرنس هئي. آتي سڄي سنڌ جا هاري اڳواڻ آيل
هئا. تاليهي کان قادياني اسٽيٽ جا هاري به ڪافي
انداز ۾ اچي شريڪ ٿيا. سندن ڪرن تي پويان فقط
پڊا ۽ ٻار موجود هئا. قاديانين موقعي جو فائدو وٺي
زوري ڪڻڪ ڪٽڻ تي چاهي. ان ڪري تي فقط مائي
بختاور ۽ سندس پيڙو خاوند موجود هئا. تن هنن کي
منع ڪئي ته اسين ٻٽئي ڪرڻ يا ڪڻڪ ڪٽڻ ڪونه
ڏينداسون. هي ويچارا ڪانتي کي جهلي بيهي رهيا.
ان تي جهيڙو ٿي پيو قادياني زميندارن گولي بازي
ڪئي. جنهن ۾ هڪ هارياڻي مائي بختاور شهيد ٿي
ويئي. ولي محمد، پليو ۽ ٻيا هاري سخت زخمي ٿيا.
اسين جيئن رات واري گاڏيءَ ۾ جهڏي کان موٽياسون
تيئن اسان سان تاليهي اسٽيشن تي اها خبر هلندڙ گاڏيءَ
۾ هارين ڪئي. ڪنري ۾ فرياد ڪيو هئاسون. اسين
وري آڏي واري گاڏيءَ ۾ نبي سر روڊ تان تاليهي واپس

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

آياسون، صبوح سوير جاه واردات تي پهتاسون رفيق ڄتوئي به آيو. پوليس جو جمعدار نورمحمد قريشي سر زمين جو مشير نامو وغيره ٿاهيو. ڪيس ڪورٽ ۾ هليو. قاديانين به ڪائونٽر ڪيس ڪيو جنهن ۾ ڪي هاري جيل ۾ وڌا ويا. آخر سيشن جج شنڪر سنگهه ڪورٽ ميرپور خاص هارين کي آزاد ڪيو ۽ قادياني زميندارن کي سزا ڪيائين انهيءَ ڪيس جي پيروي ۾ آئون گهڻو آيس ويس. هارين جي طرفان وڪيل مسٽر بنارام وڪالت ڪئي، سرڪار طرفان جناب مرزا سڪندر بيگ وڪيل هو.

١٩٤٧ع واري اليڪشن تي، ان ڪان پوءِ آئون باقاعده نبي سر روڊ تي رهڻ لڳس. پاڪستان آگسٽ ١٩٤٧ع ۾ قائم ٿيو هندو ڀڄڻ لڳا. نبي سر روڊ تي گهور گهاٽ ٿاهي پار ڀڄڻ به اڻ وڻي آيس. اهي ٢٤ ايڪڙ مليل مٿا ڪري مون نبي سر روڊ تي ورتا. آبادي ڪرايم، ريزڪي دڪان به کولايم. هندن جي وڃڻ ڪري شهر خالي ٿي ويو ماڻهن جاين ڊاهي ڪاٺيون پٽڻ شروع ڪيون سو انهن جاين کي به بچايم. هڪ مانڊلي پيڙهين جي به ڪڍيم. غريب هارين جي محبت جو جذبو جو منهنجي دل ۾ هو ان ڪري ويچارا هاري به مون تان ساهه پساهه قربان ڪرڻ لڳا.

وري مهاجرن جي اچ اچان ۾ به مان ڪري ڪئين ويٺس. غريبن کي آباد ڪرڻ ۽ هنن کي گهرجون جايون

وني ڏيڻ ۽ سڀ ڪنهن قسم جي امداد ڪرڻ لڳو ڪري دڪانن جو ڪاروبار ختم ٿيڻ لڳو پر مون پنهنجي همت نه هاري. سنڌ جو گورنر شيخ غلام حسين هدايت الله ڏينهن لوپ لائين ريل رستي دوري تي آيو هو. انهيءَ وقت نبي سر روڊ جي اسٽيشن تي هارين کي گڏ ڪري سنڌي هارين طرفان عرض ڪيو هوم. ته سکن ۽ هندو زميندارن جا هاري سنڌي هئا هاڻي انهن کي برطرف ڪيو پيو وڃي. ويچارا سنڌي هاري ڪيڏانهن وڃن. جتي هاري نه آهن اهي زمينون پلي مهاجرن کي ڏنيون وڃن. باقي جي اڳ لوڪل هاري آباد ڪيا ويا آهن تن کان اهي زمينون کسيون نه وڃن. جو محصول وغيره مقرر ڪيو وڃي سو انهن کان ورتو وڃي. اها ڳالهه موصوف صاحب کي معقول ڏسڻ ۾ آئي. بر وقت هن سيڪريٽري کي لکايو. ۽ وڃڻ شرط سنڌي هارين کي به زمين الاٽ ڪرڻ جو آرڊر ڪيائين. اهڙي طرح جيئن ڪوبه ڪم پبلڪ ورڪ جو هوندو هو ته ڪندو رهندو هوس. رفيق مير محمد ٽالپر سونگي ميرپور ۾ مليو تنهنکي به نبي سر روڊ تي وني آيس پنهنجو دڪان ان جي حوالي ڪيم. هي حڪمت جو ڪم ڪرڻ لڳو. پر، ته ٻڌو. جي مثال وانگر رفيق مير محمد جي رفاقت منهنجي دل کي اهڙي تقويت بخشي جو اسان جي چوياري ڏسي غلام حيدر به ات رهڻ لڳو ان کان پوءِ چاچو علي محمد آرائين. غلام محمد نديو. علي نواز

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

۽ پيا ساڻي به اچي گڏ ٿيا. نبي سر روڊ تي هنن ريزڪي جو ڪاروبار ۽ سنڊيڪيٽ شروع ڪئي. آئون وري ڪجهه وقت لاءِ پبلڪ ورڪ ڪي لڳي ويس. شهر جي سڄي چيڙي نبيري منهنجي هٿ ۾ هئي. جا ڳالهه هتان جي چوڌري غلام محمد جي پارٽي کي پسند نه آئي. تن هڪ معمولي ڳالهه تان مون تي ڪيس ڪرايو. جنهن لاءِ ڪنري جي صوبيدار مونکي رمضان ۽ جمن چانڊئي جي گهر گهرايو. اسين جڏهن اسٽيشن تي پهتاسون ته صوبيدار مسٽر سعيد علوي نبي سر روڊ جي ويٽنگ روم ۾ ويٺو هو سو اسان تي ڏاڍو گرم ٿيو لڳو ۽ چيائين ته مان توهان کي جيل ۾ رکندس. اهي صلاحون هن کي سردار عبدالرحمان قادياني ۽ چوڌري غلام محمد جي پارٽي وارن ڏنيون هيون. مون ڪيس جواب ڏنو ته توهان تحقيقات ڪريو. ذري، ذري تي جيل جو دڙڪو نه ڏياريو. اسين ڪنواريون ڇوڪريون ڪونه آهيون جو جيل پر دڙڪندا سون تنهن تي مٿيون صوبيدار ڪاوڙجي روانو ٿي ويو. پوءِ ڏينهن حيدرآباد ۾ ورڪنگ ڪاميٽي جي ميٽنگ هئي. آئون ات آيس ۽ سڄي حقيقت ڪاميٽي ۾ پيش ڪيم. سڀني رفيقن يڪراءِ ٿي فيصلو ڏنو ته صبحاڻي آئون ۽ رفيق جتوئي ضلع ٿرپارڪر جي ايس-پي کي ملون ان وقت ايس - پي مسٽر برار رستن هو. تنهن سان مليا سون. ۽ جا به حقيقت هئي سا سڀ مون درخواست ۾ لکي صاحب کي ڏني.

هن صاحب بروقت ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ کي موڪلي ڏني.

رفيق جتوئي حيدرآباد روانو ٿيو ۽ آئون ڪوٽ هليو آيس، واٽ ۾ گاڏيءَ تي پٿوري اسٽيشن تي صوبيدار جو فرسٽ ڪلاس گاڏي ۾ ويٺل هو تنهن هڪ پوليس واري کي مونکي سڏڻ لاءِ موڪليو. مون وٽ هڪ ڪتاب هو زميندار شاهي عرف ڪمدار جا ڪارناما. مون کي ڏٺائين چوڻ لڳو ته تون بغاوتي ماڻهو آهين، توکي مان جيل ۾ رکندس. تون ريلوي جي حد ۾ ڪتاب وڪڻي رهيو آهين. مون چيس ته آئون وڪڻان ڪونه ٿو، پر جي ڪٿي وڪڻان ته ان ۾ تنهنجو ڇا؟ ۽ توکي اهڙين ڳالهين ڪرڻ ۽ پڇڻ جو ڪهڙو حق آهي. ريلوي پوليس جو عملو پيو آهي اهو سڀ ڪجهه ڪري سگهي ٿو. ائين چئي مون کي چيائين ته هل اسٽيشن ماسٽر وٽ ته هو توکي ڪيئن ٿو پڪڙي جيل حوالي ڪري. لهي آياسون اسٽيشن ماسٽر وٽ. صوبيدار هن کي چيو ته هي اعتراض جوڳا ڪتاب ريلوي حد ۾ ٿو وڪڻي هن کي گرفتار ڪريو. مون بابوءَ کي چيو ته هن جي مون سان پراڻي دشمني آهي ان جي ڪري منهنجي ڦاسائڻ لاءِ اوهان کي ٿو چوي. باقي منهنجو ڪوبه قصور ڪونه آهي.

اسٽيشن ماسٽر ته مون کي ڇڏي ڏنو، وري مونکي چوڻ لڳو ته آئون توکي گرفتار ڪندس، ٽن ڏينهن اندر. تون خبردار رهه. مون به کيس سخت سڙيون ٻڌايون.

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ڳاڏي هلڻ کان اڳ مون شاهدن جا نالا نوٽ ڪيا ۽ ٽڪيٽ نمبر به نوٽ ڪيا. آئون ساماري روڊ تان لهي پيادو ساماري شهر پهتس اُتان وري سڌو حيدرآباد ويس. سچي حقيقت پنهنجن دوستن ۽ هاري ڪاميٽي جي صدر رفيق جتوئي کي ٻڌايم. هڪ درخواست جيڪا ڊپٽي ڪمشنر، ڪليڪٽر جي نالي هئي، سا کڻي ڳاڏيءَ تي چڙهي ٽبي سر روڊ پهتس. منهنجو خيال هو ته ڳوٺان ٽي خبر چار وٺي پوءِ عمرڪوٽ ۾ ڪليڪٽر کي وڃي درخواست پيش ڪريان جو ان ڏينهن ڪليڪٽر جي منزل عمرڪوٽ هئي.

ڳوٺ اچڻ تي خبر پيئي ته آهو صوبيدار هڪ ڏينهن اڳ هت آيو هو. خانصاحب چوڌري غلام محمد جي منشي عبدالله پنجابي کي فريادي بنائي هڪ ڌاڙي جو ڪوڙو فرياد ناهي، مشيرناماں وغيره ڪوڙا لکي هليو ويو آهي.

اها خبر پڌي آئون صبح واري لاريءَ ۾ عمرڪوٽ وڃڻ لاءِ تيار ٿيس ۽ لاري ۾ چڙهي ڪري پهتس ته صوبيدار به ڪن شاهدن کي وٺي پيو هلي عمرڪوٽ ۾ لاريءَ ۾ سوار ٿي ويهي رهيو. آئون اڳين سيٽ تي ويٺو هوس، لاري عمرڪوٽ پهتي مون ڪليڪٽر جي پڇا ڪئي، معلوم ٿيو ته هو فرش شڪار تي ويل آهي. آئون شهر جي ٻن ٽن دوستن سان ملي مختيارڪار وٽ ويس جو اتي جي هارين جو ڪم هو.

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

آئون آفيس جي ٻاهران بينس تہ اندران سعيد علوي صوبيدار نڪتو۔ ۽ هڪدم مونکي چيائين تہ تون گرفتار آهين. هن اتيئي مشير نامون ڏاهيو ۽ اها درخواست ۽ ۽ ٻيا ڪاغذ منهنجي ڪيسي ۾ رهيا. عمرڪوٽ جي قلعي کان هيٺ لٿس تہ مرحوم جان محمد پلي مونکي پاڻ وٽ اچڻ لاءِ سڏ ڪيو. مون ڪيس اشاري سان چيو تہ آئون گرفتار آهيان. اچي نٿو سگهان تنهن تي هو مون وٽ آيو ۽ صوبيدار کي چيائين ضامن وٺ ۽ هن کي آزاد ڪر مگر صوبيدار جواب ڏنو تہ هي ڏاڙي جي ڪيس ۾ جهليل آهي ۽ آئون هن جو ضامن نہ وٺندس. مون رفيق جان محمد کي چيو تہ توهان هن کي ڪجهہ نہ نہ چئو ۽ رفيق جتوئي کي تار رستي هينئر ئي اطلاع ڪريو. جو هن کي هن سڄي ڪيس جي معلوميت آهي۔ آئون هن سان گڏجي هليس هي هڪ جمعدار جي گهر ويو اتان ساني ڪاٺي لاريءَ ۾ واپس ڪنري پهتاسون. ڪنريءَ ۾ هن مونکي هٿڪڙيون لڳائي سڄي شهر جو سرگس گهمايو. گهڻي دير بعد لاڪپ ۾ بند ڪيائين.

شام جي وقت لاڪپ تي بيٺل پوليس کي چيائين تہ دروازو کوليو تہ آئون هن تي پنهنجا هٿ ڏاريان. ان تي سپاهين چيو تہ ٻڌل قيدي کي مارڻو نہ آهي اسان کي لکيل آرڊر ڏيو تہ پوءِ قيدي توهان جي حوالي ڪريون. آخرڪار صوبيدار روانو ٿي ويو. صبوح

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

جو هن لاڙي ۾ مونکي عمرڪوٽ موڪليو ۽ منهنجو ريمانڊ هفتي جو ٽرڊ ڪلاس مئجسٽريٽ ڪان وٺي پوءِ عمرڪوٽ ۾ بند ڪيو ويو. رفيق حيدر بخش کي سڄي قصي جي خبر هئي. هي صاحب ڪراچي ويو. انهيءَ وقت سنڌ جو وزير اعظم يوسف هارون هو. انهيءَ کي ملي سڄي حقيقت ڪري آزادي جي تار ڪرائي. ۽ ڪيس جا ڪاغذ سرڪار پاڻ وٽ گهرايا. هتو هٿ آرڊر وٺي پاڻ عمر ڪوٽ پهتو. تار رستي آرڊر اڳ اَت پهچي چڪو هو، آئون آزاد ٿيس. جتوئي صاحب ۽ اسين سڀ دوست گڏجي نبي سر روڊ پهتاسون. رات جو خوب خوشيون ڪيوسين. آخرڪار ڪيس جا ڪاغذ جاچي اسان کي آزاد ڪيو ويو ۽ صوبيدار سسپينڊ ٿيو. فريادي‎ءَ تي ڪوڙي فرياد ڪرڻ جي ڪاروائي ٿي - هو ٻه ڪيترو وقت ڪيس ۾ ڪهلبو رهيو آئون هاري تحريڪ جي ڪم کي لڳو رهيس. رفيق مير محمد نبي سر روڊ رهندو هو. آئون خانه بدوش، گلي، گلي واهڻ ۽ ڳوٺن ۾ ڦرندو هوس.

ميلي جي شروعات:-

انهن ڏينهن ۾ نبي سر روڊ جي حالت خراب هئي. شهر ويران ٿي ويو هو. ماڻهن جي آمدرفت تمام گهٽجي ويئي هئي.

شهر کي رونق وٺائڻ لاءِ هڪ ملاکڙي جو پروگرام ٺاهيو ويو. جنهن لاءِ شهر جي هوٽل وارن ۽ دڪاندارن

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ڪجهه رقم گڏ ڪئي، جا ملهن کي انعام طور ڏني ويندي هئي. ملاڪڙي جي ڪري دڪاندارن کي واپار سان فائدو ٿيندو هو ۽ سونکي محبن جسي ميلاپ ۽ ماڻهن سان خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ جو موقعو ملندو هو. وڏي ڳالهه جو تقرير ڪرڻ لاءِ موزون وقت ميسر ٿي ويندو هو. اهڙيون رٿون رٿڻ کان پوءِ راضي شاهه جي ميلي تي وچي تقريرون ڪرڻ لڳس. آخرڪار هن ارادي تي پهتس ته ڇو نه نبي سر روڊ تي پنهنجو ميلو لڳائجي سو ڪٺي نبي سر روڊ لڳ ميلي جو پڙمو ڏياريم بيندن باجن سان دڪاندار جو ميلي جو پڙهو پڌو. تن مونکان ڏس پتو پڇيو. سون خيال ڪيو ته ڪير به ڪونه ايندو. ليڪن خلاف توقع ميلي جي ڏهاڙي کان ٣، ٤ ڏينهن اڳ سامان جون گاڏيون اچڻ شروع ٿي ويون. ڪيچ دڪان به لڳي ويا. سنگت سات به جام اچي ويئي. هاري ڪانفرنس به ڪئي سون. ٣ ڏينهن ماندهم گپا گيهه لڳي پئي هئي. اهڙي ريت ميلو مشهور ٿيندو ويو. هينئر هر ڇهين مهيني ميلو لڳي ٿو. جيتوڻيڪ ڪي ڳالهيون منهنجي پسند جي خلاف به ٿي وڃن ٿيون. جيستائين ساري سماج مان اهي ڳالهيون نه نڪتيون آهن تيستائين انهن تي سختي سان عمل ڪرڻ به ڏاڍو ڏکيو آهي. برائين کان ڇڱيون ڳالهيون وڌيڪ ٿين ٿيون. هزارها ماڻهن سان ميل ميلاپ ٿئي ٿو. ۽ تقريرون به ٿين ٿيون. انهيءَ کان پوءِ قنمبر

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

تنهن سان اليڪشن ۾ حيدربخش جتوئي اميدوار بيٺو. سندس مخالفت ۾ نواب غيبي خان جو پوٽو سلطان احمد اميدوار هو. اسين به سڀ ورڪ لاءِ اتي وياسون. منهنجي ڊيوٽي پروپيگنڊا جي هئي. قنبر شهر ۾ اٽڪل ١٥-١٦ ڏينهن رهياسون ۽ اليڪشن جي خوب پروپيگنڊا ڪئي سون.

هڪ ڏينهن قاضي فضل الله ۽ مسٽر کهڙي جو جلسو هو صبح سان وڏيرن ڪمدارن جي معرفت جلسي جي ميدان تي ڪيئي هاري اچي ڪٺا ڪيا ۽ ڪمدار پهرو ڏيئي هنن کان ڪم وٺي رهيا هئا. ماڻهن کي ان ڪري قيد ڪري ويهاريائون ته جيئن قاضي فضل الله ۽ کهڙو اچي تقرير ڪن. هاري ويچارا بک ۾ پاهه تي شهر جا ڀڳڙا به مهانگا ڪري چڏيا. شام جو ٻئي صاحب پڌاريا ۽ تقريرون ڪري ماڻهن کي سمجهايائون ته حيدربخش جتوئي کي ووٽ نه ڏجو. ۽ پنهنجو ووٽ سلطان احمد چانڊيي کي ڪجو. جلسو ختم ٿيو خلق واپس موٽي ته آئون هڪ ديوار تي چڙهي بيٺس ۽ هارين کي چيم ته ويهو، مهرباني ڪري منهنجا به هي ٢-٣ اکر ٻڌو- هو ويچارا منهنجي چوڻ تي سڀ ويهي رهيا مون زبردست مخالف تقرير ڪئي، جنهن ۾ کهڙي ۽ قاضي تي سخت نڪتہ چيني هئي سا ماڻهن کي ڏاڍي وڻي ۽ دل سان ٻڌندا رهيا. قاضي ۽ کهڙي کي آن رستي کان سواءِ ٻيو ڪو به لنگهه ڪونه هو. سي به مجبور ٿي ويهي آها تقرير ٻڌندا رهيا. تن کي سخت خار

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

آيو. بي ڏي ڏينهن اليڪشن هئي. مونکي، خيرپور جي خان بهادر غلام محمد خان اسراڻ جي پولنگ اسٽيشن تي موڪليو ويو. پيو هڪ جتوئي جنهن جو عزيز به هو. اسين خيرپور لڳ مغيرين جي ڳوٺ ۾ وڃي ترسياسون. شام جو اسين پولنگ ڏسڻ لاءِ وياسون، پولنگ جي جاءِ ڏسڻ بعد مرحوم علي خان ابڙي جي جاءِ تي وياسين مرحوم علي‌خان سان ملاقات ڪئي سون. هي مشهور عالم، فاضل ۽ اهل قلم سنڌ جو پراڻو گريجوئيٽ هو. هن صاحب کي خاڪسارن سان به انس هو. سدائين سنڌ جي ڀلائي لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهندو هو. اسين ڪجهه وقت وٽس ويناسون ته اسراڻن جا نوڪر اسان کي گاريون ڏيندا رهيا ۽ مرحوم کي گهٽ وڌ ڳالهايائون. اسين جيئن اُتان اُٿياسون ته علي حسن آسراڻ جا ماڻهو اسان جي پٺيان ڪاهي پيا. اسين رهائش واري جاءِ تي پهتاسون. هتان اچي سج لٿو، منهن انڌارو ٿيو ته هڪ پوڙهو آيو جنهن اسان جي هيٺان وڇايل بستري کي ڇڪيو، چيائين بابا اسين غريب آهيون، رئيس اسراڻ حڪم ڪيو آهي ته هنن کي هتان لوڌي ڪڍو. نه ته اوهان کي ڪوڙن ڪيسن ۾ اڙائي جهلائينداسون. اسين ٻڌون ٿا خدا جي واسطي هتان هڪدم اُٿو. اسان چيس ته ڪاڪا، هينئر رات جو اسين ڪاڏي وڃون، هن چيو ته جاڏي ڪيهو ٿاڏي وڃون، پر مهرباني ڪري هتان اٿو. لاچار هُتان نڪتاسين. پرديس، اڻ واقف، ننهن

ڪانسواءِ رئيس امران جا موڪليل غنڊا اسان کي ڳوليندا وتن. نيٺ ٻاهر اچي جهنگ جي ڪرڙن ۾ لڪي سمهي رهياسون. رئيس جا ماڻهو ڳولي، ڳولي نااميد ٿي واپس موٽيا. اسان ڪجهه وقت ترسي وري پنڌ پيا سون لڪندا، ڇپندا ڪچين جي وڻن جا پاسا وٺندا قنبر شهر جي ڪچي رستي تي پهتاسون. سڄي رات اونداهي ۾ ڏڪا کائي، اٽڪل ٢-٣ بجي قنبر پهتاسون. اسان جي پهچڻ کان پوءِ پيارو جتوئي صاحب اسان وٽ اچي پهتو. سندس موٽر جا ٽائر ڪپيا ويا. ڊرائيور هزارين ميڙون منٿون ڪيون پر هو ڪونه مڙيا. هن لاڙڪاڻي ۾ اها سموري حقيقت جتوئيءَ جي سوٽ هادي بخش کي ٻڌائي. ٽنهن راتو واهه لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر ۽ ايس. پي. کي ٻڌايو ته حيدر بخش کي چانڊين ماري ڇڏيو آهي، ليڪن جتوئي الله جي فضل سان سلامت اچي پهتو هو. ان بعد بين پولنگن جا ورڪر پڪا، واچون، جتيون ڦرائي ابتر حال سان اچي مرڪز پيڙا ٿيا. اسور جو ڪليڪٽر مسٽر سچيڏنو ۽ علي محمد ڳاڏهي، ايس. پي سڌو قنبر آيا ۽ اچي جتوئي کي سڏ ڪيائون، جتوئي صاحب ۽ اسان سمورا واقعا کين ٻڌايا. هنن خاطري ڏني ته اوهان ڪو به خيال نه ڪريو. اليڪشن ۾ زور زبردستي ڪڏهين به ڪرڻ نه ڏبي. ۽ پوليس وارا جتوئي کي ڏنائون نه هي اوهان جي حفاظت ڪندا. ڪليڪٽر مسٽر جتوئي کي چيو ته اوهان پنهنجا ماڻهو پولنگن تي

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

موڪلي ڏيو. جتوئي صاحب وري اسان کي ڪٺي موٽر تي ڪنيو. اچي خيرپور جوسي پهتاسون. آتي عبدالڪريم منگي پولنگ آفيسر هو. ڪليڪٽر ۽ ايس پي هن کي ڪجهه چئي هليا ويا. پوءِ جتوئي به واپس ويو. آئون اندر پولنگ اسٽيشن تي ويٺو هوس ته هڪدم اسراڻن جا نوڪر آيا ڏن ويٺلن هيٺان اچي ڪرسي ڇڪي گاريون گند ڏيڻ. ٺڪون هڻڻ ۽ پوندا ڏيڻ لڳا. هو جيئن مونکي مارڻ لاءِ ويجها ايندا وڃن تيئن آئون هٽندو وڃي پٺ سان لڳي پٽ تي ويهي رهيس، غيبن مسخري ڪئي مچائي. پيرزين جا دونها منهنجي منهن ۾ اچيو ڦوڪين ۽ طرحين، طرحين تعديون مونسان ڪندا رهيا. ڪيڏيءَ مهل ته ڪتا تي چڙهي سوور تي آلر ڪري اچن ۽ اچيو چڪ به وجهن ۽ وڏيرا تهڪ ڏيو پيا خوش ٿين. اتي جو ويٺل وڏيرو فقيرمحمد انڙ ۽ اسراڻ حسن علي، اويس پکهئي ۽ غلام مصطفي آسراڻ ۽ ٻين ڪيترن وڏيرن اها منهنجي حالت اکئين ويٺي ڏٺي. ٻئي طرف ڪوڙا ووٽ ڏياريندا رهيا. منهنجا ڪي پيا ساٿي مزدور ڪارڪن ڪراچي ڪان آيل هئا. سي اها حالت ڏسي خبر ناهي نه ڪاڏي هليا ويا. نيٺ فقيرمحمد انڙ ڪٽ تي چڙهي ٻيهي مون ڏانهن نهاري چيو ته، تون ڪير آهين. مون پڇيس منهنجي ذات سان تنهنجو ڪهڙو ڪم. تنهن تي هي موڏي نهاري ۽ گهٽو توجهه ڏيڻ لڳو ۽ مونکي نالي هڏائڻ لاءِ تنگ ڪيائين تڏهن مون ڪيس پنهنجو

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ڏالو ۽ ذات پڇائي ته ٻه مونکي چيائين ته هائي اڇي ڪٽ تي ويهه. مون ڪٽ تي ويهڻ کان انڪار ڪيو ۽ چيومانس ته خان توهان جي خاني ماني مان ٿي معلوم ٿي. ڪالهوڪر مون توهان جي خاندائپ ۽ اخلاق سيڪجهه ڏٺو وائٺو. هن جي گهڻي اسرار ڪرڻ بعد اڇي ڪٽ تي ويٺس. ماني لاءِ به چيائون ليڪن مون انڪار ڪيو. پوءِ هي اندر ويا اسين آتان واپس ورياسون. آن وقت به نڪو هو قاعدو نه قانون. دهرو دونس ۽ غنده گردي هئي.

اسين اتان پيادل شام جو قنبر پهتاسون. پهن پولنگن جا به دوست اڇي گڏ ٿيا سيني اها حقيقت ڪئي. ڪن جا ڪپڙا ويا ته ڪن جا ڪيسا ڪٽيا ويا. شام جو مونکي ڪنهن دوست خبر ڏني ته توتي قاضي فضل الله سيڪنٽيءَ جو وارنٽ ڪڍيو آهي. ڏون هينئر جو هينئر ڳوٺ وڃ آتان سنبري صبح جو حيدرآباد اچ. متان هتي ٿي گرفتار نه ٿي وڃين. ان بعد آئون ڳوٺ هڪ ڏينهن رهي ٻئي ڏينهن حيدرآباد آيس ته اتي مونکي گرفتار ڪري ميرپورخاص آندو ويو ان بعد وري سکر موڪليو ويو.

سکر سينٽرل جيل - انهيءَ وقت مسٽر عيسائي سکر جيل جو سپريڊنٽ هو. مونکي ان جي آڏو پيش ڪيو ويو. هن مونکي ڏسي چيو ته توکي خبر آهي ته مان ڪير آهيان. مون چيو ته مونکي اها خبر ڪانهي آهي ته تون ڪير آهين. مونکي چيائين ته مان ڊڪڻ آهيان ڊڪڻ سڪل ڪانيءَ مان به ور ڪڍي ڇڏيندو

آهي. مان به تنهنجو ور ڪڍي ڇڏيندس. مونکي جيل جي وارڊ ۾ بند ڪيو ويو اتي بي ڪلاس جا قيدي رهندا هئا مگر انهن جو مونسان ڳالهائڻ بند هو ۽ ملاقات به بند هئي. پر خط به بند هو.

ڊاڪٽر خان صاحب جو پٽ خان عبدالله خان انهيءَ وقت انهي جيل ۾ بند هو. ان جي ڪوٺي مون سان گڏ هئي اهو مونکي ملندو هو. هن وٽ ريڊيو هو سو خبرون ٻڌي مونکي ٻڌائيندو هو. مسٽر سومرو سينئر جيلر هو جيڪو تمام بي رحم آفيسر هوندو هو. هڪ رات مونکي پيٽ ۾ ڏاڍو اچي سور پيو رات جو نه دوا نه درمل. صبح جو جڏهن آئون اسپتال وڃي رهيو هوس ته هن مونکي وڇان ورايو ڇوڻ لڳو ته هي جيل آهي ڌرمسالا نه آهي مقدم کي به خوب گاريون ڏنائين بس مون کي دوا نه ملي. ڪجهه ڏينهن گذرڻ بعد مولوي عزيزالله شهدادڪوٽي، مولانا معاذ، عبدالخالق آزاد ۽ غلام محمد بام کي سيفٽي ۾ گرفتار ڪري سکر جيل ۾ آندو ويو. اسين گڏ رهياسون. هڪ ڏينهن اسان کي اچي چڪر ۾ رکيو ويو هو. اسين اتي هئاسون ته مسٽر عيساڻي آيو. اهو رمضان جو مهينو هو. مولوي عزيزالله هن ڏانهن توجهه نه ڏنو. جنهن ڪري هو ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ حڪم ڪيائين ته هنن ملن کي وڃي بند ڪيو ۽ بي ڪلاس کسي ورتو اتي اسان به احتجاج طور بي ڪلاس جو ڪاڊو وٺڻ بند ڪيو ۽ ڪٿون واپس ڪيون انهيءَ

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ني مسٽر عيسائي اسان کي انڊيرين ڪوٺين ۾ الڳ الڳ ڪري بند ڪيو. اسان بک هڙتال ڪئي. بام ۽ مولانا معاذ بک هڙتال ۾ شريڪ نه ٿيا. تنهنڪري هنن کي جدا بند ڪيو ويو. هر روز ڌمڪائڻ ۽ تنگ ڪرڻ جيل وارن شروع ڪري ڏنو مگر اسان آءا بک هڙتال چالو رکي. عيد ڏينهن ڊاڪٽر خانصاحب جي پٽ عيسائي کي چيو ته هي سياسي قيدي آهن. هنن کي ايترو تنگ نه ڪر. تڏهن هن اسان کي ڪوٺين مان ڪوليو. خان پاڻ اچي اسان کي ڪوٺين مان ڪڍيو. آئون تمام ڪمزور ۽ هلڻ کان به هلاڪ هوس. مونکي کڻي بي ڪلاس ۾ آندو ويو. ڊاڪٽر آيو تنهن دوا پياري. غسل ڪيم تڏهن ڪجهه هلڻ جهڙو ٿيس. هڪ ڏينهن اوچتو رفيق مير محمد ٽالپر وڪالت نامون کڻي آيو جنهن رٽ داخل ڪرائي هئي. جنهن جي پيشي تي مونکي ۽ مولانا عزيزالله کي سکر جيل کان ڪراچي وٺي تي ويا. اها رات حياتي ڀر مونکي ڪانه وسرندي. هٿن ۾ هٿڪڙيون چيلهه ۾ رسا سوڙهو ۽ اوجاڳو هڪ طرف ته وري چيلهه جي رسي اچي وڍڻ شروع ڪيو. اها رات مصيبت جي ڪاٽي صبح اچي ڪراچي پهتاسون. اسان کي بولٽن مارڪيٽ جي چاوڙي ٿاڻي تي رکيو ويو بي ڏينهن ٻه پارسين جي وڏي ڏينهن نوروز جي ڪري موڪل هئي تنهنڪري اهو ڏينهن اسان کي ڪراچي جيل موڪليو ويو. اتي ڪيترا پوليٽيڪل ورڪر بند هئا انهن سان ملاقات ٿي

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

هي ڏينهن اسان جي جبس ڪاوس هيٺ درخواست ملي
جسٽس طيب جي چيف جج هو. چيف ڪورٽ اسان ٻنهي
کي آزاد ڪيو. منهنجو وڪيل مسٽر طفيل علي عبدالرحمان هو.

گرفتار ٿيڻ کان اڳ سچائي اخبار جو اجراءُ:

گرفتار ٿيڻ کان اڳ مون ڏي هفتيوار سچائي جو ڊڪلريشن مليو هو ۽ هڪ پرچو به حيدرآباد مان ڪڍيو هوم. جيل کان آزاد ٿيڻ بعد به ٻه پرچا حيدرآباد جي هاري حقدار پريس مان ڇپا ۽ پوءِ پريس ۾ اچ وڃ جي تڪليف جي ڪري ٽنڊو ميرپورخاص مان اخبار جو ڊڪلريشن ورتو ۽ هتان اخبار جاري ڪيم. اخبار جي اجراءُ وقت مونکي آفيس ڪانه هئي مون مونسپالٽي جي ائڊمنسٽريٽر مسٽر اين آر قاضي کان هڪ جاءِ الاٽ ڪرائي ۽ انهي ننڍڙي ڪمري ۾ اخبار جو دفتر ڪيم. اها ڪوٺي اسپتال روڊ تي هئي. اخبار سليس سنڌي هجڻ ڪري تمام چڱي هلڻ لڳي. ۱۴ صفحن سان هفتي ۾ ۵۱ سئو ڪاپيون ڇپيون هيون. سنڌ جي هفتيوار اخبارن ۾ خصوص ٿرپارڪر ضلع ۾ هفتيوار اخبار سچائي نالو چمڪايو ۽ دوستيءَ جو حلقو به ڏينهون ڏينهن ڪشادو ٿيڻ لڳو. ڪيترن جاگيردار ظالمن زميندارن، راشي ڪامورن ۽ مڪار ليڊرن جون مُرليون بند ٿي ويون. ان وقت چنگاري اخبار جو ايڊيٽر عبدالله نالي سمون ذات جو هڪ غريب ڇوڪرو هوندو هو. جو به مون وٽ رهندو هو ۽ اخبار جو به ڪم ڪندو هو. رفيق

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

غلام حيدر بلوچ ۽ رفيق ١٠ ۾ لغاري- رفيق محمد حسن بلوچ به
ڪجهه وقت سچائي جي اداري جو سچائي سان ڪم
ڪيو- هي طرف هاري آفيس ۽ جلوس ۽ جلسن جو پروگرام
به چالو هو- ان ڏينهن اسان ٽنڊي جان محمد ۾ هارين
جو هڪ جلسو ڪيو هو- اتي جي مير خدابخش خلاف
مقامي هارين ۽ مالهين شڪايت ڪئي هئي- مون اها
شڪايت سچائي ۾ شايع ڪئي- مير وري همدرد اخبار
۾ ان جي ترديد ڪئي- ان تان اسان جو جواب الجواب
شروع ٿي ويو- مير مون تي بدناميءَ جو ڪيس ڍڳهڙي
۾ ڪيو اهو ڪيس جي-آر-ايم جي ڪورٽ ۾ هلندو
رهيو- انهي جهاد ۾ ٢-٣ مهينا گذري ويا ليڪن سچائي
جو قلمي جهاد چالو رهيو- ان بعد وري ٽنڊي جان محمد
۾ هڪ هاري جلسو رکيو ويو هو- مخفي طرح ان جلسي
کي روڪڻ لاءِ هن ڪئين ڪوششون ڪيون ليڪن
اسان اهو جلسو ڪاميابيءَ سان ڪيو- تنهن تي هن
هڪ سي-آءِ-ڊي جي هيڊ ڪنسٽيبل راجه واجدعلي
پنجابي کي ڏوڪڙ ڏئي اسان جون تقريرون غلط نوٽ
ڪرائي مٿي موڪلي ڏنيون- انوقت سنڌ ۾ گورنري راڄ
هو- سنڌ جو گورنر مسيح الدين نالي هڪ نيڪ انسان
هو جنهن سان هن کان اڳ ٢-٣ دفعا مليو هوس- هڪ
هاري وفد ۾ ٿر جي قحط ڪميشن تي هن مونکي مقرر
ڪيو هو ۽ هن انوقت وعدو ڪيو هو ته ڪنهن به
هاري ڪارڪن کي سيفٽي ايڪٽ هيٺ جيل ۾ بند

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

نہ ڪندس. جڏھن منھنجي ھي تقرير ھن کي پھتي تہ ھن اسپيشل پاور مسٽر انور عادل کي ڏيئي ۽ جج مقرر ڪيو. ١٢٤ الف ١٠٣ الف قاعدن ھيٺ ڪيس جي ھن منظوري ڏني جا ڳالھہ گزيٽ ۾ بہ پڌري ٿي چڪي ھئي. مگر اسين بيخبر رھياسون. انھن ڏينھن ۾ ميرپورخاص شھر ۾ اتي جي قلت جي ڪري جيڪو ڏينھن مون ملھايو ھو جنھن ۾ تاريخي جلوس ڪڍيو ھو تنھنڪري سڄي شھر ۾ منھنجي عزت ھئي ۽ ميونسپل جون چونڊون ٿيڻ واريون ھيون. مون وٽ ھڪ دوست آيو جنھن چيو تہ تون اليڪشن ۾ اميدوار بيھہ. چاڪاڻ تہ انڪي ٻين دو تن صلاح ڪري مون ڏي موڪليو ھو. مونوٽ ان وقت ڊپازٽ لاءِ بہ ھڪ پئسو ڪونہ ھو. ھنن ڊپازٽ ڏنو ناموينيشن پيپر ڀري نشان ڏيئي آڏرن انھي ڏينھن راسجاڳي جي ميلي تي ھليو ويس. جت ني ڏينھن ھاري ڪانفرنس ھئي. لاڏوڊ اسپيڪر بہ ھو. مون ۽ رفيق مير محمدخان ٽالپور اتي خوب تقريرون ڪيون ھيون. آخري ڏينھن صبح جو رفيق ميرمحمد چاچي علي محمد وارن جي جيپ تي ٽبي سر روڊ ھليو ويو ۽ آئون اتان شام جو ميرپور خاص وڃڻو ھوس. صالح سنيرھ استيشن تي پھتس تہ سي-آءِ-ڊي پوليس سان پريل ھڪ لاري. اتي اچي نڪتي جنھن کي ڏسي مون صحيح ڪيو تہ اھو مڙيرئي گرفتاري جو سامان آھي. سو آئون تيار ٿيس. ھنن ڪان مون پڇيو تہ ڳالھہ آھي. بسترو پڌان چا؟ ھنن ورائيو تہ ھائو. مون

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

لاڙوڊ اسپيڪر واري کي پئسا ڏنا ۽ لهي پاڻ کي گرفتار
ڪرائي لاري تي چڙهيس- هي نبيسر روڊ هلڻ لڳا ۽
ٻڌايائون تہ ميرمحمد کي گرفتار ڪرڻو آهي- رات جو
دير سان نبيسرروڊ تي پهتا- اڏون لاري تي رهيس-
هي ميرمحمد کي بہ گرفتار ڪري وٺي آيا- ميرپورخاص
پهتاسون آتي لاڪپ ۾ بند ڪيائون- صبح جو مسٽر
انور عادل جي ڪورٽ ۾ پيش ڪيائون- جنهن ڪيس
جي حقيقت ٻڌائي وڪيل ڪرڻ لاءِ چيائين شنوائي ملي-
پاڻ ازخود جيل تي اچي اسانکي سهوليت ڏنائين- ۽ بي
ڪلاس جو مڪمل انتظام ڪرايائين- اسانجي لاءِ دوستن
ڪوشش شروع ڪري ڏني- وڪيل لاءِ پهرين شنوائي
تي مسٽر چوڌري عبدالجبار مقرر ڪيو ويو- ان کان
پوءِ مسٽر ڏيئل مل کي وڪيل ڪيو ويو- دوستن کي
خيال هو تہ ڪيس ڪوڙو آهي- ٿورو وقت هلندو- سرڪاري
وڪيل مسٽر غلام نبي تمام هوشيار وڪيل هو- تنهنڪري
ان جي مقابلي واسطي اهي وڪيل ڪيا- ويا ڪيس هلڻ
شروع ٿيو- ڪيس جي بچاءُ واسطي غلام محمد لغاري
سليم لغاري ۽ چاچا علي محمد آرائين سرتوڙ جدوجهد
ڪئي- ان سان گڏ ٻين سيني عزيزن ۽ دوستن بہ پنهنجو
پاڻ چڱو موڪيو- ٻي طرف مونکي سزاياب ٺهرائڻ واسطي
سي-آءِ-ڊي جي هيڊ ڪنسٽيبل ۽ فريادي اميرحسين شاهه
مير خدابخش خان تمام گهڻي ڪوشش ڪئي- مير تہ
پئسا خوب هاريا تہ ڪيئن بہ ڪري اسان کي سزاياب

بڻائي- مون تي مير جو اڳيون بدناموسي وارو ڪرايل ڪيس ڊگهوڙي ۾ هلندڙ هو- آئون انهي ڪيس جي شنوائي تي ايندو هوس انهيءَ ڪان پوءِ مون ڪيس جي ٽرانسفر ڪرائڻ جي درخواست ڪئي ۽ اهو ڪيس به ميرپورخاص جي اي-ايم-آر-ايم جي ڪورٽ ۾ آيو- ان وقت مسٽر اوديس جج هو- انهي وقت ٻاهر ميونسپل چونڊن جو به زبردست ڇهچٽو ۽ پروپيگنڊا چالو هئي- منهنجو پانسنگهه آباد جي غريب مزدورن جو پيپر پريل هو- مير، مير محمد خان ۽ برادرم محمدحسين بلوچ- مسٽر اميرالدين ندوي ۽ ٻين ڪيترن دوستن ۽ ڪرم فرمائن انهي اليڪشن ۾ منهنجي ڪُلي طور اندروني ڏاڍي امداد ڪئي- جيل ۾ هجڻ جي باوجود آئون انهي تڪ مان ڪامياب ٿيس ۽ مسلم ليگ جي سيڪريٽري کي سخت شڪست نصيب ٿي.

اسان جو ڪيس هلندو رهيو- منهنجي پرپٽ منهنجي انهيءَ ڪاميابي جي ڪري ڪيترن مقامي طور ضلع جي سياستدانن کي اهو خيال اچي دل ۾ ويٺو ته هي ماڻهو جيڪو جيل مان ئي ڪامياب ٿيو آهي سو جي ٻاهر هوندو ته پوءِ يقينن ايندڙ اليڪشن ۾ ڪجهه نه ڪجهه ڪندو. صوبائي اسيمبلي جون چونڊون ٿيڻيون هيون- تنهنڪري انهن سيني سزاياب ڪرائڻ لاءِ ڏاڍي ڪوشش ورتي- ٻي طرف ڪيس کي به اينگهايائون- منهنجي دوستن به مخالفن جي ڪوشش کي ڏسي بنهنجي

آزادي جي جدوجهد سرگرم ڪئي. ٻهريون سنڌ ۾ مثال
هو جو هڪ قيدي بغاوت جي جرم هيٺ گرفتار ٿيل
جيل مان ڪامياب ٿي ٻي طرف پويان سچائي پريس به
آب تاب سان هلندي رهي. جيل ۾ هر طرح جي سهوليت
۽ سڀ ڪا شئي ملندي رهي. ڪيس ساڍا چار مهينا هلندو
رهيو. نيٺ ڪيس پورو ٿيو ۽ مسٽر انور عادل اسانجي
فتوا جي شنوائي دربار هال ۾ رکي. اسان کي يقين هو
ته ڪيس ۾ ڪجهه به ڪين آهي. مسٽر ڊيمل مل ڪيس
نهايت محنت سان هلايو هو مگر اسان جي توقع جي
خلاف فتوا جي وقت ڪاڏ اڳي دربار هال کي پوليس
جي پهري هيٺ رکيو ويو — پوليس جو گهيرو مڪمل
رکيو ويو هو. اسان جي فتوي ٻڌڻ لاءِ تمام گهڻا ماڻهو
آيل هئا. اٽڪل ٻارهين بجي مسٽر انور عادل آيو ۽
اسانکي اندر گهرايائين ۽ هر هڪ کي ڇهه، ڇهه سال
جيل جي سزا سڻايائين. ڪيترا همدرد سزا ٻڌي ڏڪي
ويا ۽ رنا پي. اسين ڪلمدا ٻاهر نڪتاسين ته دربار هال
لڳ پوليس جي لاري بيهاري ويئي هئي. اسان کي ان
۾ ويهاري سينٽرل جيل حيدرآباد آندو ويو. ڪورٽ اسان
کي بي ڪلاس ڏياريو. جيل ني پهچڻ شرط ماني گهرائي
کاڌي سين. دوستن اپيل ڪئي ۽ ضمانت جي درخواست
به پيش ڪئي. نڪي ضمانت جي درخواست منظور ٿي
نه وري اپيل هلي. انهيءَ وقت جيل ۾ راولپنڊي سازش
وارا ڪي قيدي جنرل اڪبرخان، محمدحسين، ڪئپٽن

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ظفرالله به هئا. باقي بين قيدين کي ٻين جيلن ۾ ٽرانسفر ڪيو ويو هو. ڪجهه وقت کان پوءِ هڪ ٻئي سان ملندا پيا هئاسون ۽ جيل جا ڏينهن ٻئي گهارياسون. رفيق ميرمحمد خوش‌طبعي ۽ مزاح ۾ مشهور آهي. اهڙي ريت جيل جا ڏينهن بي گذرياءِ ايترن ڏينهن ۾ به نه اپيل هلي نه ضمانت ٿي. آسرو لاهي جيل اندر ٻي ڏينهن گهارياسون. پويان والد صاحب سخت بيمار هو. هن کي اسپتال داخل ڪيو ويو هو. منهنجي پيرول تي آزادي جي درخواست ڏني ويئي هئي. آئون ٥ ڏينهن لاءِ پيرول تي آزاد ٿيئس ۽ گهوٽ ويس. والد صاحب جي دوا درمل جي ڪوشش ڪيم ۽ ڪورٽ ۾ ضمانت جي درخواست وڌم. آتان ضمانت منظور ٿي آئي. آئون ۽ رفيق ميرمحمد ضمانت تي آزاد ٿياسون. انهيءَ کانپوءِ مون وري اخبار شروع ڪئي ۽ آهستي، آهستي پريس جا اکر ڪيس، ٽائيپ وغيره خريد ڪيم. پوءِ مزدورن ۽ هارين ۾ ڪم ڪندو رهيس ۽ هاري تحريڪ ۾ آئون جنهن وقت جيل ۾ هوس مونکي نائب صدر ڪري چونڊيو ويو هو. سنڌ هاري ڪاميٽي جي نائب صدر جي صورت ۾ جلسن، ميٽنگن ۾ شرڪت ڪندو هوس. ڪجهه وقت کانپوءِ رفيق جتوئي جو ان وقت صدر هو ان کي گرفتار ڪيو ويو. انهي وقت آئون ايڪٽنگ پريزيڊنٽ هاري ڪاميٽي هوس. جتوئي صاحب آزاد ٿي آيو. ڪجهه اختلافن جي ڪري آئون جناب قاضي فيض‌محمد،

ميرِرسول بخش خان عوامي ليگ ۾ شريڪ ٿياسون. ميرپورخاص ۾ وڏو جلسو ڪيوسون. مير رسول بخش، عثماني صاحب ۽ قاضي صاحب آتي آيا. هن جو جلوس به ڪڍيو ويو. ميرپورخاص جي حد اندر مزدور يونينون منهنجي هٿ هيٺ هيون. انهيءَ ڪان پوءِ مونکي آل پاڪستان عوامي ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽي جو ميمبر نامزد ڪيو ويو ۽ انهي وقت لاهور ۾ ورڪنگ ڪاميٽي جي هڪ ميٽنگ ٿي انهيءَ ۾ آئون ويس. آتي مسٽر سهروردي، مسٽر ابوالمنصور، مسٽر عطاءالرحمان آيا. انهن سان ملاقات ٿي ۽ ٻيا پنجاب، سرحد، بهاولپور جا عوامي ليگ ليڊر ملڻ آتي آيا. مسٽر سهروردي سنڌ جي دوري تي هڪ ڏينهن هلڻ لاءِ چيو. ٻين دوستن دعوت نه ڏني جو آها ڪانفرنس چئن ڏينهن ۾ آرگنائيز ڪرڻي هئي. پر مون ميرپورخاص اچڻ لاءِ مسٽر سهروردي کي دعوت ڏنيءَ هن صاحب ميرپورخاص اچڻ قبول ڪيو. آئون سڌو ميرپورخاص آيس ۽ ڪانفرنس جي تياري ڪيم. مقامي ڪارڪنن ۽ مزدورن جي مدد سان ڪانفرنس جو انتظام ڪيو ويو. مسٽر سهروردي ڪانفرنس تي آيو. سندس زبردست جلوس ڪڍيو ويو جنهن ۾ هزارين هارين، مزدورن گڏهه، گاڏيون، ٽانگا شريڪ ٿيا هئا. رات ميونسپل مسافرخاني ۾ عاليشان پنڊال ۾ زبروست جلوس ٿيو. مسٽر سهروردي تمام گهڻو خوش ٿيو. هي صاحب سمورو وقت منهنجي غريبخاني تي سچائي منزل ۾ رهيو ۽ دال روٽي

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ٻہ آئي ڪاڌائين- ورڪرس جي ميٽنگ ٻہ آئي ٿي- جلسي کان پوءِ مير رسول بخش سان گڏ هي آنان موٽر رستي روانو ٿيو- قاضي فيض محمد صاحب ٻہ گڏ آيل هو سو رات ڌي واپس نواب شاهہ، وريو- مسٽر سهروردي انهيءَ ڪانفرنس کان تمام گهڻو متاثر ٿيو- ڪراچي پهچڻ تي مونکي هڪ خط لکيائين جنهن ۾ منهنجي تمام گهڻي تعريف درج هئي- مستقبل شاندار واري حياتيءَ جي پيشنگوئي ڪئي هئائين.

انهيءَ کان پوءِ ستت سنڌ عوامي ليگ جون چونڊون ٿيون- جنهن ۾ سنڌ عوامي ليگ جو نائب صدر چونڊيس- ۽ آل پاڪستان عوامي ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو ميمبر اگي هوس- انهيءَ وچ ۾ مسٽر سهروردي پاڪستان جو وزيراعظم چونڊيو ويو ۽ هي هڪدم چين جي دوري تي ويو- آنان جڏهن واپس موٽيو تہ هن جي شاندار آجيان ٿي- آئون ٻہ انهيءَ وقت ڪراچي ۾ هوس انهي کان پوءِ هي بغداد پيڪٽ جي ميٽنگ ۾ شريڪ ٿيو- آئي هن آمريڪن، انگريز ايجنٽ جيئن پارٽ ادا ڪيو- پارٽيءَ ۾ انهيءَ تي سخت اختلاف ٿيو- جنهن تي مخالفت وڌي ويئي- مسٽر عثماني ۽ مولانا ڀاشاني اختلاف ڪيو- آنهيءَ کانپوءِ اوچتو يهودين مصر تي حملو ڪيو- اسان مصر جي مدد ۾ سخت مظاهرو ڪيو ۽ ان ٻاري هڪ عظيم الشان جلسو ٻہ ڪيوسون- ان ۾ تجويزون پاس ڪري موڪليون سين، سوويت يونين اعلان ڪيو

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

۽ جنگ بند ڪئي وڃي. نه ته ٢٤ ڪلاڪن اندر پئرس ۽ لنڊن تي بم وسائيندا سون. انهيءَ دڙڪي تي لڙائي بند ٿي. انهيءَ ڪانپوءِ مسٽر سهروردي واپس آيو. هن عوامي ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽي جي هڪ ميٽنگ پرائم منسٽر هائوس ۾ گهرائي. انهي ۾ اسان جي گروپ سخت مخالفت ڪئي هئي. مسٽر سهروردي وزيراعظم هجڻ جي حيثيت ۾ ڪيترن غنڊن کي پرائم منسٽر هائوس ۾ گهرائي ميمبرن کي خوب ڌمڪايو هو. مگر اسان جي گروپ سخت مخالفت ڪئي. مسٽر سهروردي ان وقت ڪيترن ميمبرن کي نامزد ڪيو ۽ انهن ڪان رت آٿائي مسٽر عثماني کي جنرل سيڪريٽري شپ تان لاٿو ويو. اهڙي ريت ٻي به هڪ ميٽنگ تي جنهن ۾ اسان سخت مخالفت ڪئي. اهو منظر به هڪ عجيب قسم جو هو. هڪ طرف پاڪستان جو وزير اعظم ۽ عوامي ليگ جو وڏو هو. ٻي طرف اسين چند غريب ۽ مسڪين ساٿي هئاسون. مگر هن جي ڪروفر ۽ جاهه و جلال جي اڳيان ڪنڌ نه جهڪايوسون. پوءِ انهن اختلافن جي ڪري اسان کي پارٽي ڇڏڻي پئي. ٻين ڪيترن لکن جا فائدا به حاصل ڪيا. مگر الحمدلله جو اسان پنهنجي اصول کي قربان نه ڪيو ۽ نه وري ايڏي وڏي هستيءَ اڳيان ڪو ڪنڌ کي جهڪايو. ان ڪان پوءِ سڄي ويسٽ پاڪستان جي مخالف پارٽي ۽ جماعتن گڏجي هڪ نئشنل پارٽي ٺاهي. هتان جا ليڊر مولانا ڀاشاني کي بنگال ۾

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

وچي مليا ۽ ان کي گڏجڻ لاءِ آماده ڪياٿون. ابتدائي
ڳالهين کان پوءِ مولانا ڀاشاني ڍاڪا ۾ هڪ آل پاڪستان
پوليٽيڪل ورڪرس ڪنوينشن ڪوٺايو. سنڌ مان پنهنجي
رفيقن سان گڏ آئون به ڍاڪا ويس. اهو منهنجو پهريون
دفعو هوائي جهاز جو سفر هو. اسين ڪراچي کان سڌو
هوائي جهاز ۾ سوار ٿي ڍاڪا پهتاسون. اتي تيج گاؤن
جي هوائي اڏي تي محترم جي ايم سيد ۽ ٻيا ساٿي به
بينل هئا. اتي جلسي جو بندوبست ڪيل هو. ماڻهن
ڊاڍي پيڙهه ڪئي. اسٽري ۾ پوليس جو هڪ ڪپتان
آيو. ١٤٤ جو آرڊر ڏيئي چيائين ته جلسو بند ڪريو.
مولانا پنهنجي تقرير ختم ڪري دعا گهري. دعا ختم
ٿيڻ کان بعد اسين اُٿ ويهي رهياسون ته غنڊا پٿر
اڇلائيندا رهيا. جيستائين اسان جي رفيقن جلسي جو سامان
گڏ ڪري ورتو. پوءِ اسين جلوس جي صورت ۾ واپس
موٽياسون ته سامهون جاين تي چڙهي انهن غنڊن وري
به اسان تي پٿر وسائڻ شروع ڪيا. اسان به خوشيءَ سان
اُهي پٿر پنن تي وسائيندا هلندا رهياسين. پشاور جي وڪيل
محمدافضل تي غنڊن سخت حملو ڪري هن کي زخمي
ڪري وڌو. گويا قيامت صغرا جو منظر هو. سموري
پوليس غنڊن جي حمايت ۽ همدردي ۾ هئي.

اسين رهائش گاهه تي پهتاسون. شهر ۾ پوليس لاٺي چارج
۽ هوائي فائرنگ به ڪئي. ٻي ڏينهن تي سڀ ليڊر
واپس وريا. مون خيال ڪيو ته ڪجهه وقت بنگال جو

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

ڪجي.

هڪ بنگالي رفيق سان اها ڳالهه ڪيم. هو ڏاڍو تيو ۽ مونکي سندس جاءِ تي وٺي ويو. ٻي ڏينهن لانچ تي سوار ٿي هن جي ڳوٺ روانا ٿياسون. جي سرزمين پاڻي ۽ ٻيڙين جو ملڪ آهي. هتي بادي سٺي ۽ جانور آهي. اسان ماڻڪ گنج ڪـي طرح گهميس ۽ سڄي سب ڊويزن جو دورو ڪيم ۾ هڪ اسپتال گهمڻ ويس آتي ڇوڪرين جو ۽ اسڪول ڏٺم. اها اسپتال هڪ هندو خيراتي ٺهرائي ٻيا ٽائين اسپتال سندس ڪيل وقف ملڪيت مان هي آهي. اسپتال جي مئنيجر يا سنڀاليندار سيٺ جي ڏٺي. ان کي ٻه ملياسون. هن اسپتال ۽ اسڪول اما چڱي طرح گهمائي ڏيکاريو ۽ هڪ ڪتاب ٻه ڏنائين جنهن ۾ سيٺي جون تصويرون ۽ اسپتال، اسڪول جو ۽ هو. انهي کان پوءِ آئون واپس ڍاڪا پهتس. اتان ٿي جهاز رستي ڪراچي آيس. ڪراچي کانپوءِ سڌو ئي آيس.

ـي جو آجراهُ باقاعده چالو هو. ان کان پوءِ نئشنل عامي پارٽي جو ڪنوينر ضلع ٿرپارڪر جو ٿيس ٿرت ۾ جون چونڊون ٿيون اتي صدر چونڊيس. انهي کانپوءِ ٻيهر چونڊ ۾ پارلياماني بورڊ ورڪنگ ڪاميٽي مغربي پڪستان جي نمائندگي لاءِ چونڊيو ويس. الائي هارين جي جدوجهد لاءِ هڪ ڪئمپ قائم ڪئي ويئي

هئي- جنهن جو نالو شهيد مائي بختاور الاني هاري
رکيو ويو- انهيءَ ڪانسواءِ هارين، مزدورن ۾
آڻڻ لاءِ هنن جي حقن لاءِ جدوجهد ڪيم ۽ ا
منهنجي زندگي جو مقصد به اهو ئي رهيو آ
ته مرڻ گهڙي تائين رهندو.

تازو مارشل لا ملڪ سان لاڳو ٿيو مونکي ١٥
١٩٥٨ تي ميرپورخاص مان گرفتار ڪري ه
ويو آهي- هن وقت جيل ۾ آهيان- هيءَ آهي ي
مختصر زندگي جي آکاڻي ۽ زندگي جو خاتمو
بنا ڪنهن وڌاءُ جي لکيو اٿم- فقط اهو ارادو ي
ڪيم ته مونکي پنهنجي زندگيءَ جون ڳالهيون ن
۽ دوستن لاءِ به ڪجهه سوچڻ جو سبب ٿين بن-
ان ڪانسواءِ منهنجو ٻيو ڪوبه مقصد ڪونه آ اميد
اٿم ته هي منهنجو لکيل احوال ٻاهر پهچندو جيل
کان آزاد ٿيڻ بعد ضرور ڪنهن ڪم جو ٿيندو

books.sindhsalamat.com www.sindhsalamat.com

پڙهندڙ نسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙ، ياڙي، ڪائُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاغذ تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بِين لفظن ۾پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيِٽائِيز ڪرڻ ڪان پو بيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽَ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽڪاٽائي کي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڃاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سنڌس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.
اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.
۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀورو ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book